

नाम संस्कृतीवर हल्ला

या देशाची मूळ संस्कृती संस्कृती मात्र मानवतेची माता आहे. ती दुर्बल झाल्यास, आजारी पडलयास मानवताच पेरकी बनेल ! म्हणून तिच्यावरील कोणताही आघात सहन करता कामा नये. मुक्तीकरणाची भाषा जीश फसवी असते तशीच हिंदवीकरणाची भषाही कुटिल नीतीमध्ये पारंगत आहे. जया भारतीयांचे पूर्वज समाज-जीवनाच्या आणि मानवी समतेच्या उत्तुंग शिखरावर विराजमान होते त्यांना संस्कृति-दान करण्याच्या वल्घगना करणे वैदिक आर्य स्वतः स्वार्थामुळे उथळवृत्तीचे, वर्णरेष्टत्वामुळे दांभिक आचाराचे व वृत्र-संग्रामातील यशामुळे घर्में डखोर बनले. या पार्श्वभूमीवर आर्यपूर्वकालीन संस्कृतीचा उदात्त स्वरूपाचे दशन जगाला घडविण्यात मनाला अपूर्व सफल्य लाभते.

ऋषभपुत्र भरताचा अन्य भरत करण्याचा त्या नीतीचा प्रयत्न तर आज शतकानुशतके अव्याहत चालू आहे. त्यासाठी खच्या भरताला हेतुपूर्वक दूर सारून दुसऱ्या-तिसऱ्याच दत्तक भराला पुढे करण्याचा हव्यास सतत चालूच असतो. इतर क्षेत्रातील अनेक प्रकारचे तोतये आपणास पूर्ण परिचित आहेत. पण त्या सर्वांपेक्षा हिंदवीकरणाची चाल फारच वेगळी आहे. इतर तोतये पुढे येतात ते निदान खरी व्यक्ती गैरहजर आहे याची निश्चिती झाल्यावरच आणि खरी व्यक्ती हजर होताच किंवा खरे-खोटे सिध्द हेताच तोतये काळेकरतात. पण हिंदवीकरणाची धुरा वाहणारे कोणत्याही तत्त्वाच्या सिधासिध्दतेची तमा बाळगीत नाहीत. खरेपणा व खोटेपणा याचा पडताळा त्यांनापहावयाचा नसतोच. फक्त आपे घोडे पुढे दामटावयाचे असते ! बरस. अगदी एकमेव कार्य !! ते अगदी जोमाने करीत राहतात. मग शकुंतलेचा पुत्र सर्वदमन हाती सापडो नाही तर कुठली सुदास दिवोदासाची आर्यटोळी भेटो ! मिळेल त्याला वेठीला धरतात आणि खरा भरत म्हणून पुढे करतत. असे करताना प्रतयेक नव्या प्रसंगी ते स्वतःचेच मागचे म्हणणे स्वतःच खेडून टाकतात ! त्याचा कोणताही विधिनिषेण्ध त्यांनानसतो. कारण कोणत्याही प्रकारची शुद्ध उरलेलीच नसते.

पुरातन पुराव्यांचे जतन

तेव्हा अशा घटनेतून होणाऱ्या आघाताची दखल खन्या संस्कृतीला घेतलीच पाहिजे आणि ती आताच घेतली पाहिजे. दीर्घकाल वाट पाहिल्यास संस्कृतीच्या सत्य रिथतीची साक्ष देणारी भाषा, त्या भाषेतील ग्रंथ किंवा त्यातील अवतरणे आणि अन्य संदर्भ कालाच्या प्रवाहामध्ये धुऊन जातील ! मग आपल्या हाती तोतयाचा निरास करण्यासाठी कोणताही उपाय शिल्लक उरणार नाही. उलटपक्षी तोतया संस्कृतीला दीघकाळ वाव मिळाला तर तिलाही काही वाडमयीन पुरावे नव्याने तयार करता येतील. त्या नव्या पुराव्यांना जुन्याच्या अस्तित्वा अभावी प्रतिष्ठा लाभेल ! मग नाइलाज म्हणून इतर जगही त्याचा मान ठेवण्यास सुरवत करते. ही जगरहाटी आहे. ती रोखून धरता येणार नाही. तेव्हा मूळ संस्कृती शाबून व शुद्ध राखण्यासाठी मूळ भषेचा, आपलयाच प्राकृतिक भाषेचा अभ्यास केला पाहिजे. अभ्यासाश्वाय कोणतीही जुनी भषा जिवंत राहात नाही. यास्तव परकीय भेषेपेक्षा स्वभषा अभ्यासणे अखेरपक्षी हिताचेच ठरते.

अभ्यासाचा नंदादीप

कारण या प्राचीन व मौखिक परंपरेतून प्रवाहित झालेल्या प्रदीप्त आणि अथांग अशा श्रुतग्रंथंगच्या समुहामध्ये असे काही विषय व अशी काही स्थळे आहेत की जर त्यांचा सखोल व श्रुतपरंपरेला अनुसरून नीटपणे अभ्यास केला नाही तर ती स्थळे दुर्बोध राहतात. इतकेच नवहे तर परकयांना त्यातून अपबोध, अपसमज निमारण होण्याची फार मोठी शक्यता संभवते आणि एकदा काकमांस-भक्षणासारख्या गैर समजुती प्रचलित झाल्या की त्याचा परिहार करणे कठीण जाते. काही ठिकाणी अर्थद्विधा प्रवृत्त हातो तर काही ठिकाण विरोध व विसंगती दिसू लागते. काही ठिकाणी परंपरा तुटलेली आढळते. श्रुतग्रंथातील असा भाग वितर्कीला वाव निर्माण करतो. एकाच घटनेबाबत अनेकविध आणि विरुद्धही विधान आढळतात. ती सर्व पारखून-निरखून घ्यावयाची तर त्याचा समग्रतेने व साकलयनेच अभ्यस करावा लागतो. इतरांनाही मार्गदर्शन करावे लागते. नाही तर कोन विमुह्यति शास्त्रसमुद्रे असा प्रसंग निर्माण होतो. यासाठी शास्त्रशुद्ध संशोधनाची व विवेकपूर्ण अनुशीलनाच गरज आहे. हा परंपरागत अभ्यसचा नंदादीप सतत तेवत ठेवावा लागतो व नवख्याला प्रकाशाचा पुरवठा करावा लागतो. त्याबरोबरच जाणून

बुजून बवाकड्यात शिरुन, आस्थाच अर्निमाण करणाऱ्यवर सतत पहारा ठेवून त्यंचा योग्य वेळीच परिहार करावा लागतो.

तत्त्वाच्या विपर्यासाचे भय

काही साहित्यिकच नव्हे तर तात्त्विक व दार्शनिक वैशिष्ट्ये अशी असतात की ती सामान्यतः सामान्य माणसांना जगावेगळी वाटतात. खरे तर ही वैशिष्ट्ये म्हणजेच त्या संस्कृतीचा स्वतःचा असा खास आत्मा असतो. केवळ पोषाखामुळे वेगळी भसणारी संस्कृतीचा स्वतःचा असा खास आत्म असतो. केवळ पोषाखामुळे वेगळी भसणारी संस्कृती कलांतराने उघडी पडते. तशी ही नाभि-ऋषभ-भरत यांची मूळ संस्कृती कलांतराने उघडी पडते. तशी ही नाभि-ऋषभ-भरत यांची मूळ संस्कृती बेगडी नाही. ती शंभर नंबरी असून तिला स्वतःचे असे खास व्यक्तित्व आहे. तिला स्वतःचा आत्मा आहे. तिच गुणवैभव विशाल आहे. तिने जगाला अनेक प्रकारची देणगी दिली आहे. ती स्वयं-पुष्ट असून दुसऱ्याचे पोषण करण्यास समर्थ आहे.

स्याद्वादासारखे एखादेच उदाहरण पुरे आहे. याचा अर्थ मी मी म्हणणाऱ्या विद्वानांनाही लवकर आकलन होत नाही. हिंदूधर्माचा पुनरुद्धार करणाऱ्यात अग्रगण्य समजलल्या गलेल्या शंकराचार्यांनाही त्याचा अर्थ शेवटपर्यंत आकळ्ला नाही. वस्तुतः अशा प्रकारची तत्त्वे सारभूत असून ती दीर्घकालीन विचारमंथनातून निमारण झालेली आहेत. या सिधान्ताचा योग्य तो आदर राखण्यासाठी, त्याचा परिचय दुसऱ्यांना यथार्थनेते करून देण्यासाठी तशाच उच्च स्तरावरील थोर प्रयतनांची खास गरज आहे. ती गरज जाणतेपणने भागविण्याचा प्रयत्न प्रत्येक नव्या पिढीमध्ये प्रामाणिकपणे झाला पाहिजे. नाही तर त्याचा स्वतःला समजेल तसा अर्थ इतरेजन लावतात अणि आपल्या विरुद्ध आपल्याच तत्त्वांचा शस्त्रासारखा उपयोग करण्यास त्यांना वाव मिळतो.

असे घडू द्यावयाचे नसेल तर आपणच योग्य असा मार्म चोखाळणे हिताचे ठरते. संस्कृतीवरील अशा प्रकारचा अनर्थकारी प्रसंग कशा रीतीने थोपविता येईल याचा विचार अभ्यासानें साध्य होतो. परकीय आक्रमणाविरुद्ध उभे राहण्यास भक्कम आधार मिळावा म्हणून प्रत्येक प्रांतातील व केंद्रातील राजसत्तेच्या ठिकाणी मूळ प्राकृत भाषेच्या व तत्त्वज्ञानाच्या

अभ्यासाची विद्यापीठे निर्माण केली पाहिजेत. आपल्या समाजातील लोकांची संख्या अभ्यास क्षेत्रात वाटत राहिली पाहिजे. संस्कृती नेहमी साहित्य-मुखानेच बोलते आणि प्राकृत भाषा ही त्या साहित्याची जननी आहे. तीच अस्सल भारतभाषा आहे. ती जिवंत राहिली पाहिजे. तिचे ओज वाढले पाहिजे. यासाठी अभ्यासासारखे उपाय योजले पाहिजेत. तुलनात्मक व सर्वांगीण अभ्यास होण्यासाठी संस्कृत, पाली, तामीळ, कन्नड, हिंदी, मराठी अशा इत भषांचाही चांगला दर्जेदार अभ्यास सहजसाध्य करून घेतला पाहिजे.

आजचा कर्मयोग

आणि हे सर्व आताच साध्य करून घेणे आवश्यक आहे. नाही तर आपल्या उच्च तत्त्वांनाही नीच दशा प्राप्त होईल. आपल्याला आपल्याच मालकीच्या घरात दुसऱ्याच्या ताटाखालचे मांजर होऊन जगावे लागेल. आपलयाच दारात भिकारी म्हणून राहण्याचा प्रसंग ओढवेल ! आजचीच दशा इतकी खालावली आहे की जगातील सर्व जीवमात्रांचे कलयाण साध्य करणाऱ्या आपल्याच उच्चतम जीवन तत्त्वांचा खरा अर्थ आपल्याच पिढीला समजेनासा झाला आहे. समाधिमरणविधीला आत्महत्या, अपरिग्रहाला दारिद्र्य आणि मंगलमय दिगंबर अवस्थेला अमंगल, अश्लील ठरविणाऱ्यांना निरुत्तर करण्याचे सामर्थ्य आज किती जणात उरले आहे ? उलट आपण निरुत्तर होतो तेव्हा आपली अवस्था कशी होत असेल ! इतरेजन आपली संभवना कशी करतील हे सांगण्यास भविश्यकार कशला पाहिजे ? यास्तव ही फजिती आळावयाची असेल तर आपल्या संस्कृतीच व भाशेच सखोल अभ्यास करण्याशिवाय दुसरा मार्ग नाही. आज आपली दशा त्रिशंकूसारखी होत आहे. ही अवस्था नाशकारी आहे. आपण आपली संस्कृती सोडून दुसरी बहुजनाची स्वीकारावी म्हटली तरी तीही स्वीकारु शकत नाही. कारण तसे केळ्यावरही आपण परके व हीनच ठरणार ! कारण दीक्षा देणारा उच्च असतो तर घेणारा सदैव नीचस्थानीच राहतो. उपकारकर्ता उपकृताला आपल्यपेक्ष मोठा कधीही होऊ देत नसता आपि बरोबरीचा मानही देत नसतो. म्हणूनच आपले आपण्च श्रेष्ठ बनणे हा एकमेव उपाय ! यासाठी आपली संस्कृती आणि तिला आधर म्हणून आपला देश विद्यमान नसतानही नव्यने निर्मां करण्याच प्रयत्न जगामध्ये चाललेला आहे. मग अलेली संस्कृती आणि तिच्या वारसपणाचे हक्क मुद्दाम सोडून देण्यात काय

साध्य होणार ? अश प्रसंगी खंबीर मनाने आपण आपलीच परंपरागत संस्कृती कवटाळ्ली पाहिजे. यशिवय अन्य तरणोपाय नाही.

दुहेरी उपेक्षा

आपल्या राष्ट्रीय घोरणाच्या सुसंगतीला अनुसरून आपण अलीकडच्या काहात अलिंगड किंवा काशी येथील विद्यापीठाप्रमाणे खस आपल्यासाठी स्वतंत्र विद्यापीठे मागून घेतली नाहीत. कारण तशी आपली सांस्कृतिक परंपराच नाही. केंद्रीय किंवा प्रांतीय सरकारनेही अशी खस सोय पाली व संस्कृत भाशेसाठी केली. पण प्राकृतसाठी वैशली (उत्तर बिहार) येथील योजना तयार असूनही प्रत्यक्षात राबविली नाही. कालमानाला अनुसरून आपली जुनी मठ-पाठशाळा-स्वाध्यायमंदिर या पद्धतीची शिक्षणण्ठाली बंद पाडली पण तयाएवजी नवा पर्याय काही आपण निर्माण केला नाही. राष्ट्रातील शिखणाची गती किती तरी वेगाने सुधारत आहे. तयामध्येही वापणास आपला न्याय्य वाटाही मिळविता आला नाही. तशी उत्सुकताही कधी दाखविण्यत आलेली नाही. आपली स्वतःच विद्यापीठे स्थापण्याचे धैयेही कुणी दाखविले नाही. श्रवणवेळगोळ्बाबतीत मध्यंतरी थोडासा प्रयत्न झळा होता. परंतु तोही शेवटी सिद्ध झाला नाहीच. कारण तेथेही सरकारावलंबनच नडले. विद्यमान असलेलय विद्यापीडामध्ये आपला सवतःचा अभ्यासक्रम चालू करवून घेण्ही फारसे जमलेले नाही. काही सधन शिक्षणप्रेमी लोकांनी विश्वसत निधी निर्माण करून सिानिक पातळीवर काही भ्यससंस्था निर्माण केल्या आहेत. पण तयांची अवस्था चांगली नाही. त्या अगदीच रेंगाळत चालतात. तंच्यमध्येच प्रेरणा व चेतना कमी आहे. तेव्हा त्या संस्था इतरांना काय देणार ? अशा प्रकारची उपेक्षा दिवसानुदिवस वाढतच आहे.

जैन तीर्थक्षेत्र कमिट्यामध्येही पैसा आळसाबतच पडलेला आहे. स्वाध्यास मंडळाच्या पद्धतीने मोठमोठे ग्रंथालय व वाचनालय चालविणे आपणास जवळ जवळ माहीतच नाही. मंदिरांची निर्मिती मात्र बच्या प्रमाणत चालू असते. पण मंदिरामध्ये मूर्तीच्या प्रतिष्ठेवरोबर श्रुताध्ययनाचीही प्रतिष्ठा अत्यंत महतवाची आणि तितकीच गरजेची बाब आहे हे प्रतिष्ठाकार

सोईसकरपणे सिरतात, नव्हे टाळतात असे म्हटले तर ते जासत वस्तुनिष्ठ विधन ठरेल ! काहीजण हा सर्व कालदोषचा प्रकार मानतात. कालदोष टाळण्यासाठी संस्थेच्या संचालनामध्ये योगय तो फरक करावा लागतो हे खरे असले तरी मुळातून संस्थाच बंद करणे म्हणजे कालदोषावर उपाय शोधणे नवहे. काळाला अनुसरून उपयोगी पडतील अशा नव्या प्रतिष्ठित संस्था निर्माण केलयाशिवाय जुन्या बद करणे म्हणजे नवी चप्पल न घेताच जुनी फेकून देण्यासारखी अवस्थ हाय ! अशा चुका सुधारण्याचे धैर्य कुणालाही झाले नाही आणि येथपासूनच संस्कृतीची उपेक्षा सुरु झाली.

स्वसंस्कृती हा मानवी हक्क

हिंदवीकरणचे वर्चस्व वाढू लागल्याने आपल्याला झाळ पोहोचते याची आठवण होताच काही दशकापूर्वी विशेष: उत्तर भरतीय जैनांमध्ये जरा खळबळ निर्माण झाली. त्यांनी जरा वळवळ केली. पण काही लोकांनी आपली आडनावे जैन असे लावण्याखेरीज त्यातून विशेष असे काहीच निर्माण झाले नाही. काही अजणांनी मोठमोठी नांवे धारण करून महासभा-महामंडळे स्थापन केली, तर काही सुशिक्षितांनी लहान-मोठी पत्रकेपाक्षिके काढण्यास सुरवात केली. पण त्यांना हवी तेवढी चालनाशक्ती लाभली नाही. त्या सर्वच संस्था कार्याच्या फळाच्या दृष्टीने खुज्या ठरल्या. हे नमूद करताना मनापासून खेद होतो. स्वाध्यायशाळाच बंद पडलयाने माणिकचंद परीक्षलयासारख्य संस्थही निष्प्रभ झाल्या. अतिरेक्यांनी मंदरिवर व मुनीवर अघात करण्याचा प्रयत्न केला तेव्हा निशेध प्रकाशित करणे, सरकारकडे दयेचा अर्ज करणे आणि शेवटी मूग गिळून गप्प बसणे हा आपला संस्कृतिक जीवनक्रम !! ही दयनीय अवस्था सहन करण्यात उपसर्ग-विजयही नाही की परिषह-जयही नाही. हा कोणताच पुरुषार्थ नव्हे !

आपण अधिक जागृत झाले पाहिजे. आपली संस्कृती समर्थ केली पाहिजे व तयासाठी जाणीवपूर्वक वझटत राहिले पाहिजे. किलल्याची तटबंदी मजबूत केली पाहिजे. सरहदीचे संरखण दक्षतेने केले पाहिजे आणि संस्कृतीच्या पोषणासाठी पूरक संस्था उभ्या करून त्या बलिश्ठ केलया पाहिजेत. अशा सामाजिक संस्था अस्तित्वात असलयाशिवाय आपली संस्कृती

विद्यमान राहणार नाही. कुणाचही मनधरणी करून आपणास आपले मनोधन शाबत राखता येणार नाही. संयुक्त राश्ट्रसंघात योगय ते स्थन व योगय तो मान मिळावा म्हणून प्रत्येक छोटा देश देखील जितकया तन्मयतेने प्रयत्न करतो तिक्याच हिरीरीने आपल्या संस्कृतीला राष्ट्रीय जीवनात मनाचे स्थन मिळविण्यासाठी आपण प्रयत्नशील राहिले पाहिजे. हा आपला मानवी हक्क आहे. ता आपण प्रस्थापित केलाच पाहिजे.

आपल्याला जर आपल्या जीवनातील उद्दिष्टे साकार करावाची असतील, आपलया स्वतःच्या पद्धतीने जीवन जगावयाचे असेल, आपल्याच मनाची योग्य संभावना करावयाची असेल तर प्रथमतः आपणास आपल्या सामाजिक जीवनामध्ये पोषणाच्या दृष्टीने व रक्षणाच्या दृष्टीने पात्र व सर्मिं बनले पाहिजे. यासाठीच तर संस्कृतीची गरज असते, तिची अपेक्षा वाढत जाते. खन्या संस्कृतीच्या दुसन्या कोणालाही उपद्रव होत नसतो. संस्कृतीचा मार्ग समता व सहाय्यता यांच्या प्रांगणातूनच पुढे जात असतो. With malice towards none and with generosity towards all असे तिचे मार्गदर्शन उच्च व उदात असते. वर्गावर्गातील, राष्ट्राराष्ट्रातील, भिन्न भिन्न राजकीय वा सामाजिक समुहांमधील संघर्ष यामचा मिटविण्यासाठी आणि त्याच्याही पुढे बंधुभव, दया, प्रेम, सहाकारी आणि सहिशणुता निर्माण करण्यसाठी सार्वोत्तम मार्ग म्हणजे संस्कृति-संवर्धन होय. मानव जातच नव्हे तर जीवमात्र अस्तित्वात असेपर्यंत या गुणांची कदर केली जाईल. कारण ते जीवनानुसारी असून जिवीनाचे पोषण करण्यास समर्थ आहेत. संस्कृतीची गरज कधीही सरणार नाही. संस्कृती ही मानवाची मूलप्रेरणा आहे. ती जीवन-समर्थ आहे. ती एक न संपणारी, न दुखावणारी अशी अद्भुत पण अंतर्गत शक्त आहे. ती अणशक्तीपेक्षा सरस आून सुदरही आहे. संस्कृती नित्य प्रभावशील असते. तिचा इतरावर हळू हळू पण निश्चित पणिम होत राहतो. त्यामुळे सामाजिक जीवन सफल होते. म्हणून मानवान संस्कृतचा पाठपुरावा आदिमकालापासन केलेला आढळतो.

संस्कृतीद्वारे समर्थ

तरी पण राजकीय सत्ता मदान्ध असते. राजकारणात आणि भंडणत प्रत्येक राष्ट्राची भूमिका स्वार्थमूलकच असते. मानवाचा व न्यायाचा विचार करण्याच्या मनःरिथतीत कोणतेच राष्ट्र असत नाही. युध्दकारणातील व शस्त्र विजयातील कुटिल अनुभवांचा विसर पडून चालणार नाही. युध्दाघात हा मर्माघ्तच असतो. सुप्रतिष्ठित संस्कृतीच रक्षणास सर्वी ठरत असलयानेतिची प्रतिष्ठा वाढविणे हे आद्य कर्तव्य ठरते. तिचे योगय रक्षण झाले तर राजकीय हेतूवर व युध्दनीतीवर ताबा ठेवता येतो. म्हणजे युध्दावरही अंतिमच नव्हे तर सार्वकालिक उपाय म्हणजे संकृतीच. म्हणून संस्कृति-संगोपनाला दुसरा पयारयच उरत नाही. प्रांजलपण, मैत्रीभाव इत्यादी सांस्कृतिक मूलये मृगजळप्रमाणे आभासत्पक आहेत अशी भावऱ्य व सरळमार्गी लोकांची कल्पना करून देण्यत येत असते. पण ती कल्पना खेटी असून फसवणकीच्य पोटी तिचा जन्म इ ालेला असतो. अपण फसलो की तत्चे फसवी असतात असा आविर्भाव निमारण करण्याचा तो एक प्रयत्न असतो. संस्कृती किंवा त्यातील मूलतत्त्वे अशी दुसऱ्यांना फसविण्यासाठी नसतात तशीच ती स्वतः फसण्यासाठीही अंगीकारयाची नसतात. दुसऱ्याला फशी पाडू नये हा आपला बाणा असावा. परनु फशी न पडण्याइतकी आपली योग्यता निश्चितपणे सबळ असली पाहिजे. संस्कृती आत्मसात केल्यानेच अशी योग्यता प्राप्त होते, तो टाकल्याने नव्हे ! निदान न फसण्याइतके तरी प्रत्येकानी चतुर बनलेच पाहिजे. तो एक संस्कृतीचाच पूरक भाग आहे. या संस्कृतीरूपी महावस्त्रालाही ताणे आणि वाणे अशा दोन्ही घटक-अंगांची आवश्यकता असतेच. म्हणून वावगया कल्पनाविश्वातून बाहेर पडा आणि संस्कृति-संगोपनाच्य कार्याला वाहून घ्या. हाच आजच्या काळातील सर्वांचा सांस्कृतिक अभियोग होय.

आपल्या भरतवर्षाच्या नामकरणाचया मूसूत्राचे सार्थ विवेचन करण्यातील हेतू एवढाच की वैदिक आर्याच्या आगमनापूर्वीचे आणि त्याही पूर्वीचे आपले अतिप्राचीन पूर्वज कोणत्या प्रकारचे जीवनसूत्र अंगीकारीत होते, त्यांची विचारसरणी कशी होती, त्यांचया रीतीभती व आचारधारा कोणत्या पद्धतीच्या आणि रद्देचया गमक होत्या इत्यादी तथ्ये जाणण्याची स्वाभविक जिज्ञासा तृप्त वहावी. या विषयावरील ऐतिहासिक प्रमाण स्वतंत्रपणे उपलब्ध होण्याचा संभव कठीण वाटत असला तरी, ज्या प्राचीन ग्रंथांबरुन इतिहास-निर्मितीला उपयोगी अशी बरीच साधनसामग्री नव्याने संकलित करता येते, तेथ तो इतिहास अगदी शास्त्रशुद्ध सवरुपात तिथि-वारासह आयता

मिळत नसला तरी, संगवार संकलनाच्या तिर्क्वशुद्ध निरीक्षणावरून मूळ भारतीय जीवनाच्य माहितीची मांडण, ऐतिहासिक दृष्टीने करण्यास आवश्यक तितक्य प्रमाणा ती उपलब्ध होणे संभवते. हा एक मोठा लाभ होय ! आणि हा लाभ सर्वांनात होणे आवश्यक आहे. काही निवडक प्राचीन ग्रंथ ऐतिहासिक प्रमाणला मोठ्या प्रमाणात साधनिभूत ठरत असल्याने अनंतर कालात होत गेलेल्या फेरबदलासंबंधी सुसंगत तर्कबांधण्यास व त्यावर चिकित्सा करण्यास मदत इ गाल्याशिवाय राहणार नाही. मनुष्यप्राण्यास ज्ञान संपादन करता येऊन, पूर्वजांची ऐतिहासिक परंपरापाहून पुढील काळाचाही चिार करता येतो. मागील कालखंडासंबंधीचा आनांद कार नश्ट होऊन सध्यच्या जीवनसिथतीमध्ये नयून काय आहे, लख्य काय आहे, अधिकोतर काय करणे शक्य आहे, आवश्यक कार्य कोणते आहे इत्यादी विविध जीवनक्षेत्र प्रवो मिळून वैचरिक प्रेरणा आणि कार्यशक्त प्राप्त करण्यास हा अभ्यास तौलनिक क्षेत्रात मार्गदर्शक ठरावा असे वाटते.

भारतीयता

ऋभषस्य चरितं हि परमं पावनं महत् ।
स्वर्ग्य यशस्यमायुष्यं श्रोतव्यं च प्रयत्नतः ॥

-शिवपुराण, ४/८

भारतीयतेतील सत्तत्व

आपल्या भारताचे राष्ट्रीयत्व अगदी सुनिश्चित असले तरी भारतीयत्व मात्र एकसंधी नाही. निदान आजचे भारतीयत्व तरी बहुरंगी आहे. मानवताही बहुविधच आहे. त्यातील मौलिक तथ्ये अनेक आहेत ही एक सत्यस्थिति आहे. तरी देखील त्या सर्वांमधील आदिम घटकतत्व भरतमय असून भरनिष्ठाही स्पष्ट आहे. तरी देखील त्या सर्वांमधील आदिम घटकतत्व भरतमय असून भरतनिष्ठाही स्पष्ट आहे. त्यातील आधारभूत तथ्य भ्रत आहे हे सत्य मात्र कुणालीही नाकारता येणार नाही. प्रकाशसुधा बहुतत्वांकित आहे. उजेड, उष्णता, ज्वलनशीलता, किरणमयता इत्यादी अनेक तथ्ये विद्यमान असली तरी त्यातील ओज प्रधानभूत आहे. सत्य तत्वातील शाश्वत सत्ता कालाधीनच आहे. उजेड, उष्णता, ज्वलनशीलता, किरणमयता इत्यादी अनेक तथ्ये विद्यमान असली तरी त्यातील आहेज प्रधानभूत आहे. सत्य तत्वातील शाश्वत सत्ता कालाधीनच आहे. त्याचा बाह्यविषकर देश-काल-परिस्थितीशी एकरूप होऊनच दृगोचर होत असतो. सत्यस्थितीची आयुर्मर्यादा आपल्या जाणीवांच्या पार पलीकडे पसरलेली असलयाने मूळ तथ्य व्यक्तीच्या ज्ञानकक्षेच्या पलीकडे अज्ञातच राहते. म्हणून काही त्याचे अस्तित्वच नाकारता येत नाही. नाकारणाऱ्याचे अज्ञान उघडे पडते. नाकारणारा नष्ट होतो आणि माग शेष उरते ते केचल सत्य तत्व. ते मर्त्य जीवनाच्यामानाने अमर आहे. एखाद्या व्यक्तीच्या अनुभवाच्या कक्षेतील सत्य हे त्रोटकच ठरत असले तरी अनेक व्यक्तीच्या परंपरेतून सत्य तत्त्वाची जोपासना करता येते. ही प्रक्रिया भविष्याच्या बाबतीत जशी खरी आहे तशीच ती इतिहासाच्या अभ्यासाच्या साधनाने पूर्वकालीन घटना प्रकाशात आणण्यासाठीही उपयोगी पडते. म्हणून इतिहास - संशोधनाला महत्त्व प्राप्त होते आणि अशा संशोधनाने आपल्या ज्ञानाची महत्ता वाढविता येते. त्या जोरावर ती व्यक्ती, तो समाजख, ते राष्ट्र महत्त्व पावते. अशा महत्त्वासाठी झटणे हे मानवी दृष्टिकोणातून एक महान जीतिकार्य आहे.

तथ्यानुकूल अभ्यासप्रणाली

मौलिक तथ्याच्याशोधासाठी दृष्टिकोणही मूलगामी असणे आवश्यक आहे. त्यासाठी गुणानुकरण उपयोगी असले तरी अंधानुकरण मात्र आत्मघातकी ठरते. दुसऱ्याच्या अभ्यास-प्रणाली तिसऱ्यासाठी पंगूही ठरतात ! म्हणून स्वत्वानुसारी प्रणाली स्वतःच्या परंपरेतून प्राप्त इ आलेल्या नसतील तर डोळस दृष्टीने त्या नवीनही तयार कराव्या लागतात. जर तथ्य बलिष्ठ असल आणि प्रयत्न समर्थ असेल तर अशा प्रणाली नव्या विचारापाठोपाठ आपोआप धावत येतात. अभ्यास सत्त्वशील होण्यासाठी याची फारच आवश्यकता भासते.

युरोपीय प्रणलीचा आविष्कार

ज्ञात किंवा अज्ञात काळापासून आपल्या भारतावर परकीय आक्रमणे फारच झाली. त्यातील काहीचा परिणाम दीर्घकाल टिकला, काहीचा अल्पकाळ तर काहीचा क्षणिकच. राष्ट्रीय, राजकीय, सामाजिक, धार्मिक व व्यक्तित्वविषयक परिणम थोड्या-फार प्रमाणात आपणास भेगावाच लागला व आजही लागत आहे. इतर सर्व परिणामापेक्षा प्राचीनकाळी धार्मिक परिणाम व अर्वाचीन काळात साहित्यिक, मानसिक व बौद्धिक परिणाम फारच बलवत्तर ठरले. वैदिक आर्याच्या विचारधारेतील जातीयता आजही फलदानशक्तीमध्ये बलवत्तर आहे. त्याची फळे आपण चाखत आहातच. मोगल-मुसलमानांच्या संपर्काचे राष्ट्रीय फळही काही कमी तीव्र नाही. मात्र यापेक्षाही बलवत्तर प्रभाव आपल्यावर पडलेला आहे तो इंग्रज-युरापियांच्या साहित्यिक प्रणालीचा. साहित्य बुध्दीवर व मानावर फार मोठ्या प्रमाणात परिणम करीत असतल्याने व्यक्तिव घडविण्यामध्ये साहित्यिक संस्कारांना सिंहाचा वाटा लाभलेला आहे. इतर कोणत्याही मार्मापेक्ष साहित्याक्षरे घडविलेले व्यक्तित्वाचे संस्कार दूरपणिमी ठरतात. पिढ्यानपिढ्या तयाची वाढ आपोआप होत राहते. साहित्य व्यक्तित्वामध्ये खोलवर बिंबून तेथेच रुजत राहते. हाच परिणम आजच्या भारतीयांमध्ये स्पष्टपणे आविष्कृत झालेला दिसत आहे.

संस्कृतिशून्य शिक्षण

या विश्वपरिणामी इंग्रजीसाहित्यामुळे स्वतंत्रपणे विचार करण्याची प्रवृत्ती रुजत गेली. ही फार मोठी देणगी आपणास लाभली ही जमेची बाजू मान्य कुनही खर्चाची बाजू दुर्लक्षणीय ठरत नाही. नवसमाज घडविण्यामध्ये साहित्याचा प्रभाव फार मोठा असला तरी एखाद्या जीवन-पद्धतीच्या आविष्काराचा प्रभाव वाचकाच्या जीवनपद्धतीला पोषक नसताना किंवा हानिकारक असतानाही तो अंधप्रणालीने स्वतःवर निमूटपणे लादून घेणे हे मानवी दृष्टिकोणतून पाहता वाईअच मानावे लागते. इंग्रजांचा अहंगंड आणि भारतीयांच न्यूनगंड वाढू देणे किंवा वाढवीत राहणे हे कशाचे लक्षण ठरते ते उघड आहे. निदान ते आपल्या राष्ट्रीयत्वाला आणि व्यक्तिवालाही हानीकारकच आहे असे सिद्ध झाले आहे. जरा खेलवर चिऱ करणाऱ्याला ही गोष्ट उमजलयाशिवाय राहात नाही.

अशा परिस्थितीतही काही भरतीय, थोर विचारप्रवर्तक बनून सर्वत्र प्रख्यात झाले ही आपल्या भाग्याची गोष्ट ! मात्र त्याचे श्रेये केवळ इंग्रजी पाण्यावर पोसली गेल्याने, त्यांनी त्याच पाण्याचा पाट नम्रपयणे सांभळण्यासाठी किनात्याप्रमाणे त्यांचीच विचारसरणी वाहण्याचे हमाली काम पत्करले आणि आयुष्यभर त्यांची थोरवी व उच्चता दुसऱ्यांच्या मनावर ठसविणारी ओवी गाता गाता, त्यांच्या राजकीय धोरणचाही पाठपुरावा केला. त्यासाठी त्यांच्या च छत्राखालील भरतीय इतिहासकारांनी दखील येभिल देशभक्तांची, विरांची व राष्ट्रपुरुषांचीही दखल घेतली ती केवळ पुंड व बंडखारे किंवा दरोडेखोर या नात्यानेच. परकीय मसलमानांनी तर शिवाजीला पहाडी चुहा म्हणण्यापर्यंत मजल मारलेलीच होती. मग त्यांच्यामध्ये आणि या नव्या आंग्ल-विद्याविभूषित भारतीय इतिहासकारामध्ये तथ्याच्या दृष्टीने असा कोणता महत्त्वाचा फरक आहे ? मग ही न्यूनगंडता माकलविण्यासाभ्, आपल्याच पूर्वजांच्या ओजाची खरी जाणीव लोकांच्या मनामध्ये निर्माण करण्यासाठी, पुढील पिढीववर यथातथ्य संस्कार योग्य रीतीने बिंबविण्यासाठी आपल्या पूर्वपुरुष श्रेष्ठांच्या थोर व प्रभावी व्यक्तित्वाची दखल खच्या भारतीयांनी नाही घ्यावयाची तर कोणी ? खरा इतिहास भावी पिढीला कल्णार कसा ? त्यांच्या तेजस्वी गुणावर कालदारेषामुळे साचून राहिलेली राख फुंकावयाची कशी ? त्यांच्या व्यक्तित्वातील ओजाचा लाभ इतरांना होणार

कसा ? पूर्वदिव्याच्या संपर्काशिवाय विद्यामान तरुणांचा भावी काळ उज्ज्वल होणार कसा ?
राष्ट्रात ओज ओतण्याचे सामर्थ्य येणार कोटून ?

अन्यदत्त प्रणाली

उत्खननामुळे अगर इतर मार्गाने सापडलेल्या, नव्याने ज्ञात झलेल्या संस्कृतीचा अभ्यास करून त्यापैकी जीसंस्कृती कालानुक्रमाने पूर्ववर्ती ठरेल तिला सर्वापेक्षा प्राचीन किंवा आद्य मानवी संस्कृती मानणे चूक आहे हे, जेव्हा त्याहीपेक्षा प्राचीन संस्कृतीचा नव्याने शोध लागतो तेव्हा सहजपणे उमजते. असे कसले तरी आपापली संस्कृती इतरापेक्षा जास्त पुरातन ठरविणे ही एक सुसंस्कृत मानवातील वाढीस लागलेली सहजप्रवृत्ती आहे. प्रतयेकाचा अभिमान, अभिनिवेश, अहंता, अस्मिता किंवा गर्व फारच तीव्रतेने जागृत होतो तो नेमका अशा वेळीच. मग त्यांच्या त अधिकाधिक पुरातन ठरण्याची एक प्रकारची शर्यतच सुरु होते. त्यामुळे या शर्यतीच्या खोट्या आर्विभवातून खोट्या श्रद्धा आणि आभासात्मक पुरावे निर्माण करण्यात प्रत्येकजण जएन जाते आणि असे मानवसमूह जर अभ्यासत समबल ठले तर खरा निष्णय अधिकिच दुरावत आतो आणि सामान्य वाचकांना त्या मायाजालात शिरणे नकोसे होऊन जाते. मग कालांतराने ते मानवाच कार्यक्षत्र थंडावते. पण त्यापैकी एखादा जर अधिक प्रमाणात प्रभवक ठरते असेल आणि दुसा त्याच्या प्रभवाने स्तिमित होत सेल किंवा निष्प्रभ होत असल तर शिवाजीला दरोडेखर ठरविणाऱ्या इतिहासकारांची एक नवी जात निर्माण होते व ती परप्रेरणने पुढे सरसावते. खास स्वतःची अशी एक राष्ट्रीय अभ्यासाची स्वानुकूल प्रणाली निर्माण करण्याची त्यांची पात्रता नसते. ते स्वत्वाची क्षिती बाळगीत नाहीभत. ऋरव पाटातून निमूटपणे वाहणाऱ्या मोटेच्या पाण्याप्रमाणे ते अन्यदत्त प्रणालीतून खुशाल पवाहवत जातात. ती उताराची ओढतच त्यांना प्रगती वाटते. त्यांना त्यातील तो अधोगामी आवेग आवडतो. परिणामी त्यांचा व राष्ट्राचाही उत्कर्ष न होता उपकर्ष मात्र जरुर घडून येतो.

भटकेगण : एक अतिव्याप्त कल्पना

पाश्चात्यांनी आपल्या प्रवृत्तीतून प्रचलित करून झालेली अशीच एक श्रधामय अभ्यास-प्रणाली म्हणजे मानव हा पूर्वकाली रानटी अवस्थेत भटकत होता. कालांतराने काही भटक्या टोळ्या नदीकिनात्यावरील सुपीक जमिनीवर स्थिरावलया आणि त्या स्थिर जीवनातून निरनिराळ्या संसर्कृतीचा जनम झाला. मानव जात सुसंस्कृत झाली आणि त्यांपैकी काही संस्कृतीची उन्नती आजही प्रकर्षाने होत आहे. पण काही मात्र काळाच्या उदरात नष्ट झाल्या, तर काही अजूनही रानटी अवस्थेतच जीवन कंठीत असून मानवी प्रगतीला मकलेले आहेत, इत्यादी स्वरपाची दृढमूल झलेली साचेबंद विचारधारा ! ही विचाराधरा ज्यांना लागू पडत असे की मानवसमूह आजसुसंस्कृत राष्ट्राच्या रूपाने दृष्टोत्पत्तीस येतात हे खरे आहे. ती पण इतिहासाच्या तत्त्वप्रणलीच्या दृष्टीने आज जे अजसे दिसते ते तेवढेच मानणे सार्थ ठरत नाही. नष्ट झलेलया संस्कृती किती ? त्या नष्ट का झाल्या ? त्या सर्वांचाच उदय त्यांच्या पूर्ववर्ती भटक्या अवस्थेतूनच झाला होता काय ? शिवाय भटक्या अवस्थेतून निर्माण झालेल्या अशा काही मोजक्या राष्ट्रांच्या संस्कृतीखरीज, ज्यांचा भाकेपणा व असंस्कृतपणा कोणत्याही तह्येने सिध्द होत नाही, अशा आर्यपूर्वकालीन भारता सारख्या दुसऱ्या पुष्कळ राष्ट्रांच्या संस्कृतीचा खोलवर अभ्यास न करताच, त्यांच्या घटनात्मक स्वरूपाकडे दुर्लक्ष कुन, सबंध मानव संस्कृतीच्या दृष्टीने एकतर्फी व एकांगी विधन गुणालाही प्रस्थापित कता येणार नाही. जे कोणी राष्ट्ररूपाने राजकीयदृष्ट्या आज सामर्थ्यशाली बनले आहेत त्यांचेच मत जागातील सर्व मानवावर लादणे इतिहास तत्त्वाला अनुसरुन योग्य ठरतणार नाही. याबाबतीत बहुमतही उपयोगी पडणर नाही. त्यासाठी ज्या त्या मानवसमुहाचा यथार्थ अभ्यास करणे हाच मार्ग सर्वथेव उपयोगी आहे, दुसरा नव्हे !

भटकेपण आणि संस्कृती

ग्रीक, रोमन, इंग्रज, आर्यवंशीय जर्मन अशांच्या संस्कृतीचा जन्म भटक्या अवस्थेतून झालेला आहे असे मानतात. पण त्यामुळे निखिल मानवी संस्कृतीचा जन्म भटक्या अवस्थेतूनच झाला असे मानण्यास कोणताही तर्कशुद्ध आधार नसल्याने ते मत सुसंगत व सर्वक्ष ठरत नाही. आर्यवंश म्हणजे नेमके काय हे अद्याप आज्ञातच आहे. शिवाय आर्याच्या टोळ्या प्रवास करीत करीत निरनिराळ्या प्रदेशात गटागटांनी पोहोचल्या हे मान्य केले तरी एखदी आर्य टोळी जेथे गली

तेथे त्या काळी किंवा तत्पूर्वीर एखादी उच्च संस्कृती नांदत नव्हतीच असेही सिध्द होत नाही किंवा त्या त्या आधुनिक देशात रिथर होण्याच्या अगोदरचे आर्य प्रवासी असले तरी, त्यांना संस्कृतिविरहित भटके मानव म्हणता येत नाही. मग भटकेप्रणाचा व संस्कृतीचा संबंध कसा व केणता समजावयाचा ? ते दोन्ही एकत्रित असून शकतात ते त्यांना असंस्कृत म्हणता येणार नाही आणि सुसंस्कृत असतानाही भटकत राहण्याचे आणि दुसऱ्याशी झगडत राहण्याचे कारण उरत नाही. शिवाय जे लोक भटकेप्रणा न स्वीकारता आपापल्या प्रदेशात सुस्थिर राहिले त्यांना असंस्कृत व रानटी कसे म्हणवयाचे ?

त्रोटक विचारधारा

प्रवासी आर्य जेथे पोहोचले तेथे त्यांचा तदेशीय मानवाशी संघर्ष झाला. त्यातून राजकीय व संग्रामात्क जय विजय पराजय कोणताही झालेला असला तरी त्यापैकी कोणी एक केवळ असंस्कृत होता असे सिध्द होत नाही. 'संस्कृती आणि संग्रामस्वरूपाचा जय तथा रानटीपण आणि संघर्षातील पराजय यांचा परस्पर संबंध कोणता ? संस्कृती आणि संग्रामविजय यांचे अकाट्य नाते सदैव सिध्द होत नाही. वस्तुरिथी त्याच्या उलट असलेली मात्र प्रत्ययास येते. शिवाय पराभूत मानवसमूह पुनः किंवा नव्याने भटकत भटकत तिसरीकडे घून जातो आणि जेता मात्र कायम एके ठिकाण्धी स्थिरावतो असाही निश्चित अर्थ काढता येत नाही. ती चर्चा वर्तुळाकार फिरत राहील ! अशा अनेक कारणाने भटक्या अवस्थेतून मानवी संस्कृतीचा जनम झाला ही विचाप्रणली सुसंगत, सर्वकष व सर्वगत ठरत नाही. अशा तर्काला काही थोड्याशाच मानवी टोळ्यांच्या वृत्तान्ताशिवाय दुसरा आधर नाही. काही ओळ्या कोठे तरी स्थिरावल्या व सुसंस्कृत बनल्या याचा अर्थ सर्व मानवी जमात भटकी होती असे म्हणणे तर्कसंगत वाटणे शक्यच नाही.

शिवाय केवळ राहिल्यामुळे मानवसमूह सुसंस्कृत होतो असे मानल्यास आज कित्येक दशातील आदिवासी ज्या भोगोभिक अवस्थेमध्ये वंशानुवंशे स्थिर राहूनही सुसंस्कृत न होता आदिवासीच्या रानटी अवस्थेतच आजही संस्कृतीशून्य जीवन जगत हत, तर पूर्वकाली भटके असूनही तेथे त्याच भौगोलिक परिस्थितीमध्ये केवळ रिथर झाल्यामुळे संस्कृतिसंपन्न बनून

सुखाने, समाधानान व वैभवाने राहणारे लोकही आहेत हे स्पष्ट दिसते: त मग या दोन समूहांमध्ये एवढे मोठे अंत पडण्याचे कारण काय असावे ? त्याच त्या साचेबंद चिअप्रणालीमध्ये त्याचे उत्तर सापडणे शक्य नाही. म्हणून ती विचारप्रणाली त्रोटक आहे. तेव्हा सिथर जीवनाचा व सुसंस्कृतपणचा तथा प्रवासी जीवनाचा आणि असंस्कृतपणाचा अन्योन्याभवी संबंध कितपत मानावयाचा याला काही मर्यादा पडतात असे मानवण निश्चितपणे आवश्यक आहे. पूर्वावस्थेत भटके जीवन नसूनही प्रथमपासून सिथर समाजजीवनाचा सुसंस्कृतपणे अनुभव घेणरा मानवसमूह कोठेच नव्हता असे मानणे धाष्टर्याची परिसीमा होय !!

कुटुंबसंस्था स्थैर्यनिदर्शक !

आज मनावाचा पूर्वकाळ जेवढा ज्ञान आहे व अधिकाधिक ज्ञात होत आहे तेवढ्या विशाल कालावधीमध्ये कुटुंबसंस्थाविरहित मानवी जीवन आढळून आलेले नाही हे विदारक सत्य आहे. कुटुंब ही आपल्या जीवनातील मूलगामी संस्था असून ती मानवतेची गमक आहे. कुटुंबसंस्थाविरहित मानवी जीवन कधी काळी अस्तित्वात असेल असा केवळ तर्क करण्यास कोणताही आधार आज उपलब्ध नाही किंवा नव्याने उपलब्ध होण्याची संभावनाही नाही. तशातच मानवी जीवनातील इतर अनेक मूलगामी संस्थांप्रमाणेच कुटुंबसंस्थ देखील सिथर जीवनाचेच एक प्रतिक आहे. कारण स्थैर्याशिवाय ती पासवू शकत नाही. कुटुंबाच्या घटकामध्ये आजा-आजी, आईज्जडील आणि मुले-मुली तसेच कश्धी कधी सुना-वावई अशा तीन पिठ्या एकत्र नांदण्याची संभावना असते. हा तीन पिठ्यांचा काळ काही नगण्य नव्हे. कुटुंबामध्ये काही विशिष्ट आचार-विचारात कुलाचार निश्चित झालेले असतात. त्यांची जोपासना व शिकवणूक आणि प्रत्येकाच्या वर्तनावर त्या दृष्टीने प्रत्यक्ष देखील, शिक्षा, दंड इत्यादी तदनुरूप संस्कृतात्क क्रिया-कर्तव्ये चालू असतात. पूर्वजांचा आदरसत्कार इत्यादी स्वरूपाचे पूजाविधी कटाक्षने पाळण्यात येत असतात. रोगराईवर उपचारपद्धती, प्रसवकाह मदत, विकलांग व्यक्तीची देखाभाल, उत्पादन क्षेत्राचे संरक्षण, बाळ-बाळतपणीची जोपासना इत्यादी अपरिहार्य कर्तव्ये पार पाडावीच लागतात आणि अशा कर्तव्यांना भटकेण मनवण दुरापास्त. स्थानषियक स्थैर्यच अशा कर्तव्यांच्या पूर्तीसाठी अनुकूल असते.

अन्न सापडेल तिकडे प्रवास हा न्या फक्त भटक्या म्हणजे अपराधी आणि बहिष्कृत टोळक्यांनाच लागू डू होतो, सनमान्य मानवी जवीनाला नव्हे ! एक त अन्न वाटेल तथे सामपडत नाही. निवारातर स्थाननिष्टच असते. निपजाऊ जमीनही भटकी किंवा बदलती नसते. उपलब्ध असलेल्या उपजाऊ जमिनीवर मालकी हक्क प्रस्थपित करण्याची मानवाची भावनामूळ प्रवृत्तीचे निर्दर्शक असून ती मानवाइतकीच जुनी आहे. प्रत्येकजण तो एक आपापला जीवन-मरणाचाच प्रश्न समजत असता. इतकेच नव्ह तर मालकी हक्काचे संरक्षण करता कता जीव गमावण्याचा प्रसंग आला तरी मालकी हक्क एखाद्या तिन्हाइताकडे आणि विशेषतः शत्रूकडे न जाता आपल्याच वंशातील वारसाकडे जावा म्हणून तो मोठ्या कटाक्षाने धडपडत राहतो आणि ही धडपड मानवाची मूळ प्रवृत्ती गणली जाते.

पीक आणि स्थैर्यवाद

विशिष्ट भौगोलिक परिस्थितीमध्ये निपजाऊ बनलेली जमीन अगर मानवी कष्टाने तशी तयार केलेली शेती नेहतमी तिच्या मालकाच्या आयुष्याच्या मानाने जास्त काळ स्थिर स्वरूपाची राहते. जमिनीतील एका निपजानंतर पुनःनिपज होण्यास बारा महिन्यापेक्षा फार मोठा काळ सामान्यतः लागत नाही. तेवहा अशी नित्य पिकाऊ जमीन विनाकारण टाकून देऊन अनिश्चित भटकेगणा कायमच्या स्वरूपात कोण कशसाठी स्वीकारील ? मानव तितका मूर्ख धीच नवहता. मानव तर खचितपणे बुद्धिमान प्राणी आहे. संस्कारक्षमता व संस्कारप्रियता ही मानवी वैशिष्ट्यचे आदिम कालापासून त्याच्यामध्ये स्पष्टपणे आढळतात. शेती व पीकसंवर्धन ही प्रक्रियात्मक कला देखील मानवाच्या इतिहासकालाइतकीच सनातन व पुरातन आहे. शेती हा सर्व संस्कृतीचा पाया आहे. त्यांचा परस्पर संबंध अकाटच आहे. शतीच्या उत्कर्षांशिवाय संस्कृतीचा उत्कर्ष होत नाही. कारण अन्न या प्राथमिक गरजेची पूर्वीं शेतीच्या साहचर्यानेच होते !

शेतीच्या प्रांतातील अनेक शोध हे संकटमय अवस्थांचे गमक आहेत. अन्न दुर्मिळ इतिहासकालावरचा इतिहास फार वेगळा इठरत असतो. त्या इतिहासावुन कधी काळी सुबत्ता नव्हतीच असे

समजाणे गैर आहे. शेती ही वनस्पतीच्या प्रांतातील अवस्थांत आहे. भूमीप्रमाणे वनस्पती केचळ स्वयंभू आहे. जेव्हा वनस्पती स्वाभविकपणे मानवाच्या अन्नविषयक गजा भगतीत होती असाही एक कालांउ मानणे शक्य आहे. आणि शेतीतील पिकापक्ष नैसागिंक बनस्पती अधिक सुरिथर आहे. मानवी देहाच्या दृष्टीने वनस्पतीच आद्य पोषणतत्त्व आहे. पुढ त्या वनस्पतीचा वारसा शेतीला मिळाला आणि मानवी पोषणाबोबरच कुटुंबाच्या पारंपरिक हक्काचा शेती हा प्रमुख कणा बनला.

ज्यानी मानवाला मूलतः शिकारीवृत्तीचा आणि मांसभक्षकच कपिला त्यांनीच मानवी जवीनाचा आरंभ रानटी मानला. त्यांची इतिहासविषयक विचारधरा निराळ्या दिशेने वाअचाल कीत असते ! पण मांसभक्षणापेक्ष वनस्पतिप्रणीत अन्नभक्षणाचे विश्व फार विशाल आहे. जे मांस खातात तेही वनस्पतिमूलक अन्न खातात. शिवाय जया प्राण्यांच्या देहापासूनमांस मिळते ते सर्व प्राणी मूलतः वनस्पतिभक्त्याच आहेत. म्हणून फक्त मांसभक्षक प्राण्याचे जग फार लहान आहे. मग फक्त मांस खणाऱ्या मानवांची काय कथा ? तेव्हा भूमी, वनस्पती आणि शेती या सर्व गोष्टी जीवनाच्या मूलाधार तथ्ये असून ती स्थिर आहेत. मग त्यावर अवलंबित अस मानवी जवीन भटके का मानावे ?

शेती आणि स्थिरता

व्यापाऱ्यालाही एक मानव म्हणून स्थिर जीवनच हव असते. व्यापारवृद्धीसाठी मात्र त्याला प्रवास मानवू शकेल, पण शेतकऱ्याला खास कामासाठी करावा लागणारा रपवासही मानवत नाही तर भटकेमणाची काय वार्ता ? म्हणून शेती ही रथैर्याची धजा आहे. शेतीचा अर्थ या टिकाणी व्यापकतेने ध्यावयाचा आहे. नांगणे, पेरणे, कुळवणे, कापणे-खुडणे, मळणे-वापरवणे आणि साठवणे या आधुनिक अर्थान शतीची मर्यादा मी संकुचित कीत नाही. पेरलेल्या, लावलेलया किंवा आपोआज उगवलेल्या गवत, लता, वृक्ष इत्यादी वनस्पतीपासून मूळ, फल, शाकपाला, शाखा (खोड इ.), करीर, कंद, फूल, बीज इत्यादी पाने देहाच्या पोषणाची साधनसामग्री उपटून, तोडून, गोहा कुनमिळविणे आणि पुढील हंगामार्यत त्यांची बेगमी कुनसयांभळणे, अशा सर्व प्रपंचात्मक

व्यापाला मी शेतीचा व्यवसाय म्हणतो. या पृथ्वीतलावरील वनस्पतीचा काळी मानवाएवढाच (आधुनिक शास्त्रज्ञांच्या मते मानवाहून फार जुना) पुतन आहे. तेव्हा आपापल्या कक्षेतील अशा वनस्पतीवरचा व त्या जमिनीवरचा व त्या जमिनीवरचा मालकी हक्क स्वखुषीने सोडून विनाकरण कोणता मानव भटकत राहीत ? सामान्यतः वन्य पशूदेखील आपापला परिसर सोडून विनाकारणच इतरत्र जात नाहीत. पक्षी विशिष्ट हवामानातील हंगामाला अनुसरन प्रदेशांतर करतात पण कार्यहेतु सिध्द होताच (हंगाम संपत्ताच) मूलस्थानाला निश्चितपणे परततात ! मग बुधिदमान, संस्थाप्रिय व संस्कारक्षम मानवाबद्दल अधिक सांगण्याची काय गरज आहे ?

मानव मूलतः भटका असण्याचे प्रयोजनच काय ? अनन गोहा करण्यासाठी असे उत्तर देणे चूक आहे. कारण अन्न मूलतः वनस्पतीपासून व थोड्या प्रमाणत प्राण्यापासून मिळते. पण वनस्पती मुळीच भटकी नसते. एवढेच नवह तर ती त्याच भूमीत वारंवार पिकते. सर्वच्या सवर्ध बनस्पती एकदमही पिकत नाही. निरनिराळ्या ऋतूमध्ये निरनिराळी वनस्पती पिकते. पुनः पुनः पिकण्याचा कालांतरही फार मोठा नसतो एक ऋतू पूर्णपणे संपण्याच्या आतच दुसरा नेमेचि येत असता. त्याचप्रमाणे एक पीक संपण्याच्या आतच दुसरे पीक त्याच परिसरात पिकून तयार असते. त्यासाठी दुसराप्रदश शाधावा लागत नाही. अशी वस्तुस्थिती असताना भटकंती काणा कशासाठी पतकरेल ? मिळालेल्या जमिनीतील पिकाचा हक्क कोण सोडून देईल ? शिवाय जाऊन जाऊन कोठे जाणर ? नव्या प्रदेशात अन्न असेल तर तेथील लोक परक्यांना येऊ देणार नाहीत आणि अन्नच अनसेल तर कोणही तिकडे फिरकणार नाही. कदाचित विनामालकीचे नसर्गिक अन्न एखाडा ठिकाणी असेल तर तेथे एकदा मालकीचा जम बसविल्यावर पुनः टाकून देण्याचा खुल्लेपण कोणही करणार नाही.

संततीची जोपासना व स्थिरता

जसे शेतीचे मूलतत्व भटकेणाला प्रतिबंध करते तसेच कुटुंबसंस्था देखील भटकंतीला पूरक ठरु शकत नाही. उलट भटकेण कुटुंबसंस्थेला मारकच आहे. गर्भपासून नवजात मूल तीन-चार वर्षांच्या वयाचे होईपर्यंत घडून येणार कौटुंबिक स्थित्यांतरे मानवाला चार-पाच वर्षांच्या आत पुनः प्रवासक्षम होऊ देत नसतात. शिवाय अशा अवस्था त्या कुटुंबातील सर्व व्यक्तीच्या

बाबतीत एकाच वेळी सुरु किंवा बंद होत नसतात. एकाच व्यक्तीमधील अशी स्थित्यांतरे स्थगित होत असतानाच दुसऱ्या व्यक्तीच्या बाबतीत त्या नव्याने चालू होतात. कुटुंबातील सर्व व्यक्ती एकाच वेळी भटक्या जीवनाला रक्षम बनावेत ही केवळ एक शुद्ध आशेचीच बाब आहे ! म्हणून प्रवासी मानवसंस्थ वैश्विक पातळीवर कलपणे विसंतगतचनव्हे तर अनैसर्गिकच जास्त !!

परिग्रहसंज्ञा

शिवाय मानवी मनही स्थैर्याभिलाषीच आढळतो. मनाचे ऐतिहासिक अवलोकन केता ते कधी काळी स्थैर्याभिमुख नसण्याचे काहीच कारण दिसत नाही. आहा, निद्रा, मैथुन याप्रमाणेच पग्रिह देखील एक मूलसंज्ञा आहे. तेव्हा ग्रहणशीता ही एक मानवाची सहज प्रवृत्ती आहे. गृहित वस्तूमध्ये घर-दार, जमीन-मळुमला या सर्वात प्रमुख बाबी आहेत. त्यावरील मालकी हा मूळ हक्क आहे. तो बजावणची प्रवृत्ती अभावरूप मानण्यास कोणतेच सबळ कारण नाही. या वृत्तीचा उदय अनंतरकाळी झाला असे गृहित धरलयास आहार, निद्रा व मैथुन या प्रवृत्ती देखील क्रमवतीर किंवा अनंतकाळीन मानाव्या लागतील ! म्हणजेच कधी काळी मानव अशा संज्ञांनी हित होता असा तर्क निघेल ! पण तो प्रत्यक्ष अनुभूत जीवनाशी सुसंगत नाही.

घर-दार, जमीन-जुमला वगळल्यास मालकी हक्क कशावर प्रस्थापित कावयाचा ? आणि इतर पिग्रह वस्तूंची स्थिती जागेशवाय कशी मानावयाची ? तेव्हा जमीन व त्यातील मालकी ही जमीनाशी मुळापूनच निगडित आहे. त्याची ताटातूट कल्पनेतही संभवत नाही. काही निर्वासित, अपराधी, समाजद्रोही, बहिष्कृत असे मानवी गट भटक्या प्रवृत्तीचे आढळून येतात, हे खरे असले तरी तेवढ्याया सुताने स्वर्ग चढून समस्त मानव प्राणच भटक्या व.तीचा होता किंवा सिर्गतः असू शकतो असे मानणे म्हणजे, समाज-प्रशासन कितीही चांगलया रीतीने प्रतिष्ठित झाले ती चोर-दोडेखेरांचा सद्भाव आढळतोच म्हणून सर्वच मानव कधी काळ चो-दरोडेखारे होता अस समजण्यासाखेच त हास्यास्पद आहे.

सत्ययुगाची श्रधा

तेव्हा भौगोलिक स्थिती, कौटुंबिक कर्तव्य, वंशोत्पत्तीची आस्था, जनन क्रियेची अवस्था, आवश्यक सहकार्य, परस्पर संरखण आणि मनाचा साहजिक कल या व अशाच इतर जीवनाच्या आवश्यक अंगांचा विचार करता भटक्या अवस्थेची कल्पना सरसकट सर्वच मानवसमुहाला लागू होत नाही. शिवाय मानवी जवीनाच्या अवस्थांच्या अभ्यासामध्ये सत्ययुगाची कल्पनाही पुरस्कृत आहेच. त्याकडे मुळातून दुलक्ष करण्याचे कारण काय ? निरनिराळ्या विचारसरणी पैकीच ही एक पुरातन उपपत्ती आहे. इत सर्व विचारप्रणालीमध्ये आढळतात तशाच काही त्रुटिता याही विचारसरणीत असणे संभवनीय असले तरी ती पूर्णपणे टाकावू ठरत नाही. तिलाही स्वतःचा असा काही एक मूलभूत आध आहेच आणि ही सत्ययुगाची कल्पना वरील भटक्या जीवनाच्या कलपनेच्या आत्यंतिक विरोधी आहे. इतर कोणत्याही विचारसणीमुळे या कल्पनेचा परिहार झालेला नाही ही वस्तुस्थिती नाकारता येत नाही. कारण त्यामुळे काहीही साध्य होत नाही. शिवाय ती भारतीय जीवनश्रद्धेशी किती तरी सुसंगत आहे !

भारतीय जीवन हे एक स्वतंत्र तथ्य आहे. ती न अभ्यासता पाश्चिमात्य विद्वानांनी पुरस्कारलेली भटक्या जवीनाची कल्पना जाधी बाळगणे ही अंधरध्दा नवहे तर दुसरे काय ? आपापल्या ज्ञात पूर्वावस्थेला अनुसरून आपापली अभ्यासप्रणाली तयार होत असते. अशी प्राणाली, अशी श्रधा स्वीकारून स्वत-च्या जीवनविषयक तथ्यांचा अभ्यास वस्तुस्थितीला अनुसरून कणेच सुसंगत ठरते. म्हणून अशा वेळी परकीयता टाळावी हेच उत्तम !! परंतु पाश्चात्यांच्या पठडीत तयार झालेले काही भरीय इतिहासकार ही परकीयता सांभाळणरेच ठरले आहेत ही दुर्दैवाची घटना होय. त्यामुळेच काही वाचकांवर व काही अभ्यासकांवर त्या प्रणलीचा खोलवर ठसा उमटलेला आहे. स्वतंत्र अशा शुद्ध भारतीय अभ्यासाच्या पध्दतीवर पडलेला हा परकीय प्रभावाचा व अंधानुकरणाचा कलंकच अलंकार म्हणून मिरविणे योगय नव्हे !

चिरस्थायी जीवनमूल्यांचा आधार

भारतीय जीवनापेक्षा पाश्चिमात्यांची विचारसणी वेगळीअसणे साहिजिकच आहे. कारण त्यांच्या जीवनाची वाटचालच वेगळी ! त्यांच्याच दृष्टीकोणातून त्यांनी ते पाहिलेले असणार ! पण ते राजकीय क्षेत्रात दीर्घकाळ प्रभावशाली बनल्याने स्वतःच्या परंपरेकडे त्यांनी वरिष्ठतच्या दृष्टीने पाहिले. ज्यांच्यावर त्यांची राजकीय सत स्थिरावली त्यांना केवळ जित म्हणून त्यांनी कनिष्ठ व कुस्तिसत लेखले. पण अशी जितावस्था किंवा असा गसंग्रामविजय नैमित्तिकच असतो, नित्य नव्हे ! त्या त्या काळापुरते ते ते स्वरूप सत्त्य असल्याचा भास होतो. पण सनातन सत्य काही वेगळेच असते. ते नैमित्तिक अवस्थांच्या सीमेपलीकडे असते. त्यांचे अस्तित्व नैमित्तिकानुसा नसते. अश तात्कालिक घटना शतकानुशतके परिणामकारी ठरल्या तरीही त्यावरुन चिरंतन तत्त्वाचा विचार येत नाही. कारण चिंतन तत्त्वाला त्या प्रासंगिक घटना आधरभूत नसतात. चिरंतनच्च प्रसंगातीत आणि विशिष्ट कालवर्ती घटनेच्या कक्षबाहेर विडामानअसल्याने त्याचे आकलन प्रासंगिक वृत्तांतानी होत नाही. त्यासाठी प्रासंगिक व.तान्ताच्या पलीकडे जाऊन त्या त्या वस्तुरिस्तीतील तत्त्वांचाच-प्रसंगातीत चिरस्थायी गुांचाच अभ्यास करावा लागतो. हिमावस्थेतील किंवा बाष्णावस्थेतील प्रासंगिक अविष्काराचा किंवा पर्यायाचा विचार कुन जलतत्त्वाच्या मूल गुणांचे ज्ञान हात नाही. कारण ते मूल गुण प्रसंगातील असतात. वाहते पाणी पाहून त्या वहनक्रियेला (गतीला) जलाचे घटक तत्त्व समजल्याने अनवस्था प्रसंग ओढवलयाशिवाय कसा राहील ? तेव्हा पात्र्यात्य विद्वानांचा अभ्यास लगतच्या ज्ञात पूर्वावस्थेला धरून सुसंगत वाटला किंवा एक अध्ययन म्हणून ता श्रेष्ठ दर्जाचा व चिरप्रवर्तक असला अथवा त्या अध्ययनाचे तंत्र प्रभवी असले तरीही तो सर्वकष किंवा वैश्रिवक असतो असे मात्र नव्हे. त्यांचा निष्कर्ष भारतीय जीवनपद्धतीला किंवा त्यांच्यापेक्षा वेगळ्या अशा जीवनप्रणालीला अथवा विश्वातील समस्त मानवी जीवनातील चिरंतन तत्त्वांनालावता येणार नाही. कारण त्यांनी वापरलेले निकष प्रासंगिक व प्रादेशिक असल्याने विश्वातील समग्र जीवन जाणून घण्यास ते उपयेगी पडत नाहीत. त्यांचे सामर्थ्य तोकडे पडते.

यासाठी एकसारखाच प्रसंग ज्यांच्याव ओढवला नाही किंवा त्या त्या विशिष्ट प्रदशाचा परिणाम ज्यांच्यावर झालेला नाही अशांच्या जवीनाला दुसच्यांच्या जीवन पद्धतीचे निकष बळजबरीने व हट्टीपणन लागू करण्याचा व्यर्थ प्रयत्न कीत बसू नये. उलट आपापल्या

जवीनप्रणलीचा अभ्यास करण्याठी ज्यांना त्यांना आपल्यासाठी स्वतंत्र व ज्या त्या जीवनाला अनुरूपअशीच अभ्यासप्रणाली व विचारसरणी शोधावी लागते. त्याशिवाय गत्यंनतर नाही. त्याशिवाय तत्त्वदर्शन सम्यग व समीचीन ठरण नाही. आभासाच्यापाठीमागे लागून तत्त्वाचा प्रकाश लाभणार नाही. आपल्या जीवनाचा अभ्यास परकीय व गैर लागू असलेल्या विचारप्रणालीतून वाहवत नेणे योगय नव्हे !! इतिहासविषयक विचार पध्दती जीवनानुसारी असणे आवश्यक आहे.

भटकेणा सर्वकष नाही !

या भारतीय भूमीवर देखील जीवनाच्या धारा विविध आढळतात. त्यांपैकी एखादी धारा अभ्यासून तीच इतर सर्वांना लागू करता येणार नाही. भारतातील वैदिक आर्य आणि आणखी काही प्राचीन व अर्वाचीन वंश पूर्वीच्या त्याच्या भटक्या अवस्थेतून मक्त होऊन या भूमीवर एकदाचे स्थिर झाले हे खरे असले तरी इत सर्वच आदिम, मध्यम किंवा अंमि कालखंडातील भारतीय वंश भटके हाते अस सिध्द होत नाही. आजचे बेच भारतीय उस्सल एतद्वेशीय आहेत. त्यांचे आद्य पूर्वजही याच देशाचे भूमिपुत्र होते आणि त्याचे सर्व वंशजही याच मातीचे पारंपरिक पुत्र आहेत ते कधी ही कोठेही दुसरीकडे गेल नाहीत आणि कोणतयाही काहळी, कोणतयाही इतर देशातून येथे आलेल नाहीत. त्यांचा निर्वशाही झालेला नाही.ते या देशच अस्सल भूमिपुत्र आहेत. ही भूमी वैदिक आर्याच्या आगमन काळाच्या पूर्वोपासूनही ज्याचे नाव सातत्याने धारण कीत आली आहे त्याच ऋषभपुत्र भ्रत चक्रीवी ती प्रचात वंशावळ आहे.

भरतखण्ड केप्राणी जे ते | प्रजा भरत राजा की ते ते |

भत नरेश ऋषभ की शाखा | ताते लोग पितामह भाखा |

- बनासी विलास, ३८.

आजही ते खरे भारतीय आहेत. त्यांचा देश आजही भरतवर्ष, भरतक्षेत्र, भरतखण्ड किंवा भारत याच नावाने विख्यात आहे. तेच सङ्कालीन भरतोच वतनदार किंवा वारसदार किंवा वक्कलिंग आहेत. या भूमीवरील त्यांची मिरासदारी वेळोवेळी प्रवभावी, अप्रभावी, अंशात्मक किंवा

नगण्य झाली असेल अथवा काही काल खंडित झाली असेल ! कारण अशी मिरासदारी देखील कालाच्या अधीन असते. काल तर सर्वपरिणमी असतो. त्यामुळे असा बदल घडणे असंभवनीय नव्हे. पण तेवढ्यावरुन त्याचा अस्सलपणा नष्ट होत नाही किंवा खोटाही ठरत नाही. चोरांनी मलिद्यावुन त्यांचा अस्सलपण नष्ट होत नाही किंवा खोटाही इरत नाही. चोरांनी मलिद्यावर डल्ला मारला तरी मालकी हक्क बदलत नाही. आणि न्यायतत्त्वही बदलत नाही. ज्याच्या हातात ससा तो परवधी हा न्याय शिकारी व. तीतून प्रादुर्भूत झला असल्यामळे त्याच प्रकारच्या जीवनपद्धतीला तो लागू कावा. दुसरीकडे तो गैरलागू ठरतो. तो सर्वकष ठरविता येणार नाही. न्यादेवतेच्या क्षेत्रात त्याला महत्व उरत नाही. तेव्हा भटक्याला ओसी मिळाल्यावर काही काळाने सर्थर्य प्राप्त होताच मूळ मालकालाही त्याच्या संगतीमुळे भटका ठरविणयत अर्थ नाही. आपण भटके तर सारेच भटके हा न्याय कसा प्रतिष्ठा पावू शकेल ? म्हणून ही भटकेप्रणंची विचारसणी ज्याची त्यालाच लागू करावी. ती समस्त मानवाची सर्वकष कथा नव्हे !!

कृतज्ञतेची कमतरता

मानव सामान्यतः कृतज्ञतेचे गोडवे गात असला तरी तो प्रसंग काळाच्या पडडामाग सरकलयावर ती कृतज्ञबुद्धी सोडून देऊन, स्वतःलाच जो तो कृतिवीर व गुणवान समजू लागतो. त्याच्यावरील वेळ निभावताच त्याचे मन प्रथम स्वार्थाने संकोचते व नंतर आम्तमनिष्ठ बनते. त्यामळे कालान्तराने त्याची दृष्टी अंधारते. मग आमण कृतत्र राहणे स्वत-लाही जमत नाही तेथे त्याच्या वंशजाविशयी काय विचारावे ? आणि अतीत कालीन पूर्वजांशी कृता राहण्यासाठी तर मन फारच शिथल काव लागते. त्यांचे शौर्य, धैर्य, उपकार इत्यादी गुण आणि कार्य आपल्या दृष्टीच्या टप्प्यात आणण्यासाठी स्वतःच्या मनात त्या त्या गुणांविषयी व कृतीविषयी चाड असावी लागते किंवा त्या प्रकारच्या गुणांच्या आधनेची खमता अंगता असावी

लागते. ती नसेल तर इतरांनी कलेले गुणकीर्तनही त्यांचे काहळीज कातरत जाते. म्हणून काही, निष्ठावंतानी आपली ओवी न गाता बंद करावी असे नाही.

स्फूर्तिस्थळांची विपुलता

आपण ज्ञात इतिहासाच्या जरा अधिक मागे, आणखी मागे गेला त अनेक पिढ्यांना स्फूर्तिप्रद ठरु शकतील असे घटना-प्रसंग भ्रताच्या इतिहासात विपुल आढळतील. त्या त्या प्रसंगांच्या निमित्तने प्रगट झालेले धैर्य, शौर्य, शांती, विश्वबंधुता, सहजीवन, सहयोग, जगा आणि जगू द्या असा पूर्णपणे संस्कारित झालेला मानवी जीवनाचा मंत्र, अभित्सा, प्रेरणा, प्रकर्ष, सततोद्योग, मानवी गुणांची सिध्दी, समृद्धी, संतोष इतयादी मानवी वैभव आणि त्याची थोर परंपरा, याशिवाय मानवाने पादाक्रनत कलेली मानवतेची अयुच्च शिखरे, आजच्या भारताचे भवितव्य घडविणाऱ्या विद्यमान नागरिकांच्या नजरेत भरली पाहिजेत, असा प्रयत्न खन्या इतिहासकाराने प्रांजल्यणे केला पाहिजे. यामुळे ज्योतीने ज्योतज पेटावी तसे पूर्वदिव्याने भाविकाळ उज्ज्वल व रम्य करण्याचे सामर्थ्य राष्ट्रात आजही वाढीस लागेल किंवा नवी शक्ती निर्माण होईल हे शब्दातच सांगावयास पाहिजे असे नाही. भारतातील ठिकठिकाणची इंचाइशाचागणिक भूमी दिक्कालानतापर्यंत टिकणाऱ्या अभित्सने प्रेरित होऊन, स्मारकाच्या रूपाने आपल्या भालप्रदेशावर जे नाव धारण कीत आहे त्याकडे जरा खोलवर लक्ष पुरविले तर ज्यांच्या हिटकाणी स्फूर्ती देण्याचे सामर्थ्य दडून बसले आहे अशी किती ती स्थळे प्रेक्षकाच्या नजरेत भरतील !

भ्रतसंस्कृतीची अटळता

आपल्या वर्षप्राय देशाच नामकरणच विचारात घ्या ना. या भूमीच्या नामकरणाचा समग्र वृत्तांत पूर्वीच्या साहित्यात ओतप्रोत भरला आहे. त्या नावाचा महिमा कित्येक ग्रंथांच्या पानांपानातून साकार होत राहतो. त्या नावाच्या प्रभावाला महान विभूतीचे वलय प्राप्त होते. हे वलय इतके विस्तारत गेले आहे की त्यांच अस्तित्व निरनिराभ्र्या क्षत्रातील, विविध श्रद्धेतील, नान

परंपरेतील आणि तत्कालीन प्रादशिक भाषेतील थोर परंपरेमधील ग्रंथांमध्ये पानापानागणिक जाणवलयाशिवाय राहात नाही. या वृत्तांताची महती इतकी अभोष्ट आहे की पंथ, धर्म, भषा इतयादीमधील विषमता व विरोधातील तिळा रोखू शकत नाहीत. अशा सर्व क्षद्र मर्यादांचा भेद करून ती थोरतवी सर्वत्र सर्व काही विलसत राहिली आहे ! ऋषभपुत्र भरत चक्रवर्तीने ज्या मानवी ध्येयाने प्रेरित होऊन या विशाल भूभागावर एकत्रिती सुज्याची स्त्रीपना केली त्याच ध्येय-परंपरेने त्याच्या वंशजांनी दीर्घकालपर्यंत त्या सुराजयाच्या तत्त्वांचा सांभळ कलात्र मानवी जवीनावर त्याचा परिणम खोलवर होऊन त्याची फळे दीर्घकाल लाभत राहिली. मानवतेच्या विराधी प्रवृत्तीना आळा घालून, मानवांना हानीकारक असणाऱ्या बाबीचा निःपात करून ज्या मानवधर्माची पूजा बांधली त्याची प्रतिष्ठा चिरंतन आहे. कारण ती अंगभूत गगुणावर अधिष्ठित आहे. ती टाकतातच येत नाही. ती नष्ट होईल तेवहा मानव हा मानव राहणार नाही. म्हणून ती ध्येयसिद्धी निखिल मानवांना आदर्शभूत आहे.

भरत आणि भारतीयता

जेथे जेथे असामान्य असा मानवी पुरुषार्थ आढळतो तेथे तेथे दिव्यत्वाचे दर्शन घटते. त्यामूळे दुमिळ आणि असाध्य अशी मानवी उत्कर्षाची शिखरे पदाक्रमनंत कण्यास कारणीभूत इ आलेली कर्तवगारी सामान्य नसून ती दवी शिक्ती साध्य झालेल्या थोर पुरुषची सिदी होती असे समकालीनांना व अनंतरकालीन वंशजांनाही वाटण स्वाभाविक असते. उत्त अशा समाज-जीवनाला साधनीभूत असलेल्या शांतता आणि सुव्यवस्था या दोन तथ्यांना वाहिलेली आणि मानवी राष्ट्रवादाचा पुरस्कार करणारी बलवत्तर शासन संस्था व गुणी राज्यव्यवस्थेची परंपुरा निर्माण करणे हे चक्रवर्ती भरताच्या कुलपरंपरेचे ध्येय होते. त्याच ध्येयाच्या पूर्तीसाझी अवतरलेली सिद्धहत्सत मानवी विभूती म्हणजे प्रथम चक्रवर्ती ऋषभपुत्र भरत हीच होय. त्यांची स्मृती चिरकाल ताजी ठेवण्यासाठी वाहिलेला एक अनमोल अर्ध्य म्हणजेच आपल्या देशाचे नव्याने घडवून आणलेले भरतवर्ष किंवा भरत हे नामकरण.

मात्र या नामकणाचा इतिहास आजच्या भारतवासीयांच्या स्मरणतून दूर होत आहे, नव्ह तो इतिहास पुसून टाकण्या कटाक्षाने प्रयत्न होत आहे ! त्यासाठीच त्या नामकरणमध्य ज्या भरताची प्राणप्रतिष्ठा केली आहे त्या व्यक्तीबद्दल नेहमी संभ्रम निर्माण करण्याचा प्रयत्न होत असतो. अलोकि वृत्तान्तान भावलेला हा इतिहास विसरणे क.तङ्गतेच्या दृष्टीनेच नवहे तर ध्येयवादाच्या व रावनधर्माच्या साधनेच्यादृष्टीनेही हितावह नाही. आपल्या पूर्वसूरीनी ही असामाय त्रबगी आपापल्या परीने निरनिराळ्या ग्रंथात गौविली आहे. पण तो गौरव आज जुनया ग्रंथतील दुर्बोध पानांमध्ये जीर्णवस्थेत पडून राहिल्याने सामान्य नागरिकांना दुरावला आहे. त्यातील भाषाही आजची नाही. पूर्वसूरीनी जपून ठेवलेलया त्या इतिहासाचा ठसा या नव्या युगातील जनतेच्या अंतःकरणात उमटविणे आवश्यक आहे. ती जबाबदारी नव्या अभ्यासकांनी उचलली पाहिजे. असे वाटते की या भरताचा व आपल्या देशाच्या नामकरणचा समग्र इतिहास प्रगट करणारा एखादा महाग्रंथ निर्माण झाला पाहिजे. आजच्या जनतेच्या नव्या भषेतून त्याच्या अनेक आवृत्ती निधून निरनिराळ्या प्रदेशातील लोकांना तो सहज सुलभ झाला पाहिजे. अनेक राष्ट्रभक्त व कर्तवगार व्यक्तीना तो नवी स्फूर्ती देईल: शैर्याचे व कल्याणकारी राज्यकारध्यभाचेही धडे देईल. त्यामुळे नवी पिढी आपल्या पराक्रमाला नवा तजेला आणील. भारतीय भूमीचे व संस्कृतीचे संरक्षण व संवर्धन साध्य होईल. निदान आपल्याच भूमीच्या नावासंबंधीचा संभ्रम तरी कायमचा नष्ट होईल.

मानवी पराक्रमाची व गुणानुसारी लोकशासनाची गाथा पोटात घेऊन भरत चक्रीचा इतिहास आपल्यासमोर आदर्शप्रमाणे उभा आहे. पूर्वीच्या परंपरागत मार्गाने आपल्या पूर्वजांनी जिवाजतन सांभाळलेला हा ठेवा आजच्यानव्या पिढीच्या हाती सुपूर्त कण्याची संधी साधली तर आपले जीवन अधिक उत्कुल्ल होऊन कृतार्थ ठरलेल. या ज्वलंत इतिहासाच्या समरणातून मिळालेल्या स्फूर्तिदायक ओजाने भारतीय जीवन समृद्ध होईल !!

इतिहास-साधना

आत्मैव वेदितव्येषु प्रियेष्विव हि जीवितम् ।
इतिहासः प्रधानार्थः श्रेष्ठः सर्वागमेष्वयम् ॥

- महाभारत, आदिपर्व, २/३६

अनुरूप अभ्यास-प्रणालीची प्रतिष्ठा

सांस्कृतिक, राजकीय किंवा ऐतिहासिक सिध्दानंताची तर्कशुद्ध मांडणी करणारे लेखक निर्माण होण्यासाठी एक विशिष्ट परिस्थिती निर्माण व्हावी लागते. अशी परिस्थिती पश्चिमेकडील देशात इ. सनाच्या आरंभकालापासूनच जशी अनुकूल झाली होती अशी भारतात अनेक शतकाप्रयंत झाली नव्हती. भारतावर परकीय आक्रमण फार झाली. त्यांचा प्रतिकार करीत असताना तर्कशुद्ध ऐतिहासिक चिरांची आणि वृत्तानंताची मांडणी करणारे तज्ज निर्माण होण्यापेक्षा येथे भारतात रियाशील नतेच अधिक प्रमाणात निर्माण झाले. भारतीय लेखकांच्या खिणातून इतिहासाच्या स्वुपामध्ये सुसंगतपणा निर्माण न होता फक्त तत्कालीन वृत्तान्ताची जंत्री गोळा-बरीजाच्या स्वरूपातच अधिक झालेली दिसते. तरी पण त्याचय प्रासंगिक लिखाणातून-पुराणकथातून इतरतथा खिरुन गेलेला इतिहास व ऐतिहासिक तथ्यांचा अभ्यास संगतवार कता येणे विद्यमान अभ्यासकांना अशक्यच आहे असे नव्हे. त्यासाठी काही खास पद्धतीच्या अभ्यास प्रणालीचा स्वीकार करावा लागेल आणि ते कष्टाचे होईल हे खरे ! पण त्यासाठी त्याला अशक्य गणून तो अभ्यास टाकून देणे योग्य नव्हे.

प्रत्येक संस्कृतीला केळ्हा ना केळ्हातरी ग्लानी येत असतेच. असाच तो भारताचा पुराणकाल होते. दिगंत कीर्तीची संस्कृती एके काळी आध्याडीवर असली तरी कालांतराने ती संपन्नता संपुष्टात आली होती. येथील संस्कृती परिस्थितीलची गुलाम झाली होती. धर्मविचाराच्या नावाखाली नाकर्त्याची वृत्ती बोकाळ्ली होती. संपत्तीच व संस्कृतीचे चैतन्यहीनसांगाउडे सगळीकडे साचले होते. गती संपून गतानुगकिता निर्माण झाली होती. चैतन्य संपून स्थितिप्रियता प्राप्त झाली होती. अशा वेळी पुनः प्रेरणेची आवश्यकता भासत असते इतिहासाच्या परिशीलनात्क झानाने ती प्रेरणा स्वयंचलित होते. प्रगतिरूपी रथाला वेग यण्यासाठी इतिहासरूपी आधारभूमीची गरज असते.

संभ्रमाचा परिहार

मानवाची संस्कृती परिपुष्ट करण्याच्या कार्यामध्ये इतिहासाचा वाटाही तितकाच महत्त्वाचा आहे. पूर्वानुभवरूप इतिहास-प्रेरणा आणि कालानुरूप विवेक ही दोन प्रगतिरूपी रथाची प्रवर्तनशील चाके आहेत. प्रस्थपित भ्रम, आन व सामाजिक जीवनावरील असास्वत वर्चस्व यांपासून मनाला मुक्त करणे हे इतिहासाचे कार्य आहे. विक जागा झाल्याने अंधश्रद्धा दूर होतात. अपसमजांचा परिहार होतो. विकृत कलपनांचे उच्चाटन हाते. नवी चेतना जनमते. परंपरेची चिकित्सा, शासन, समाज व राष्ट्र याकडे पाहण्याची दृष्टी कलपनेच्या आकाशापेक्षा सत्याच्या आधारभूमीकडे वळते. ऐतिहासिक सत्याच्या संस्कामळे धर्म, राजकारण, अर्थकारण यामध्ये न्यावृत्तीचा उदय हातो. धर्म आणि राजकारण यांचे भिन्नत्व, वयक्तीला स्वतंत्र अभिव्यक्ती, आचाराला विशाल स्वातंत्र्य, मानवीमनाला समतोलपणा इतयादी जीवनतत्त्वावरील मंगली श्रद्धांची उत्पत्ती होउन त्यांचे दृढीकरण होते. परकीय संस्कृतीबद्यल अयोग्य कुतुहलता निर्माण होत नाही. स्वातंत्र्य, समता, न्याय, लोकशाह या संबंधीच्या विचारधनाची उसनवारी करावी लागत नाही. आपलीच संपत्ती उपकृतणे व दीनतेने स्वीकारण्याची पाळी येत नाही. स्वामित्वाची जाण निर्माण होते. जुनी मरगळ मरुन जाते. नवी चेतना प्रदीपत होते. पुरातन संपत्तीची केवळ निधिस्वरूप बनलेली अवस्था पालटते. संपत्तीला विनियोगात्मक मूलय प्राप्त होते. साचून पडलेली अडगळ उपयोगी साधन-सामग्री ठरते. कूपमंडूक वृत्ती जाऊन मानवाला मंडणभूत अशी नवदृष्टी लाभते. क्ताने, वणारन व्यक्ती तीच उरली तरी वृत्तीने, मननाने, नीतीन व बुध्दीने घडविलेलाएक नवा विचारवंत साकार होतो. जागृती ही एक किमया आहे. अंधाराला उजाहा लीटून पहाटेचा जनम होतो. मन भ्रमातून व पूर्वग्रहातून मुक्त हाते. व्यक्ती स्वयंजीवनास समर्थ व पात्र बनते. नव्या जाणिवांमुळे व नव्या प्रमाणभूत आधरामुळे वस्तुस्थितीचे जास्त मूल्यांकन होते. अनिष्ट प्रिंग आणि अन्याय नश्ट करणे किंवा कमी करणे शक्य हाते. त्यासाठी चळवळी राहतात. समानतेच्या भावनेतून राजकीय क्षेत्रातील राष्ट्रीय स्वभावासंबंधीचा न्यूनगंड नाहीस होऊन उत्सेध आणि अभिमान जागृत होतो. चेतन्यामधून नव्या आकांक्षाचे अंकुर पालवतात.

मानवी वरदान

यामुळे इतिहासाचा अभ्यास एक मानवी वरदान आहे. त्याअभावी मन स्थितिप्रिय बनते. आदर्श दूरस्थ वाटतात. प्रयत्न वांझ ठतात. गतानुगतिकता वाढत जाते. दुसऱ्याच्या उंचीने डोळे दीपून जातात. लाचारी व लाधवता वाढते. मानव स्वतःच्याच धनाचा दुसऱ्यासाठी भरवाहक बनतो. दानत मावळते, दैनंदिन उगवते. म्हणून इतिहासनिष्ठा जेवढी अधिक तेवढीच प्रगतीची आशाही अधिक. समाजाची नवी रचना व लोकाभिमुख राजकीय बदल, आत्मविश्वास व आत्मप्रतिष्ठा प्रसरित करण्यास इतिहासजन्य प्रेरणा समर्थ ठरते. परास्त जीवनाचे मार्ग बदलणे, उनमत्त जवीन उखडणे, स्वाभिमान उजळविणे इत्यादी कार्याच्या सिध्दीसाठी मागील अनुभवाचा अभ्यास आवश्यक असतो. त्याच्या अभवी स्वाभिमान, स्वावलंबन व स्वयंशासन ही तीन मानवी मूळ्ये आपल्या आवक्याच्या बाहेरच राहतात. मानवी संघर्षाच्या ऐतिहासिक अभ्यासाने वाचकाला ओजाची प्रापती होते. ओजस्वी विचारांनी जनमत प्रभावित होते. स्वतःच्या जयोत्सवाने आत्मप्रत्यय वाढून जनमानसात उत्साह निर्माण हातो. नवया युगासाठी नवे ऐकय साकारते. असुरक्षिततेची भीती नष्ट होते. न्यूनगंड आणि त्यासाखे इतर दुबळे विचार जनमण्यापूर्वीच विरुन जातात. स्वतंत्र राजकीय व राष्ट्रीय अस्तित्वाचे बीजारोपण होते. मनोमालिन्य नष्ट हाते. चेतोवृत्तीला तेज चढते. आचाजिवचांची दिशा बदलते. प्रयत्नाचा वेग वाढतो. प्रगतीच्या गतीला मार्ग सापडतो. अन्यायाचा प्रतिकार वाढतो. जेथे अवगणांची चीड व सद्गुणांची चाड अंकुरते तेथेच मानवतेचा महावृक्ष तरारुन वाढतो. त्याच्या शांत सावलीत अखिल प्राणी गुण्यागाविंदाने एकत्र नांदतात व जीवनानंदाच अनुभव घेतात. म्हणून पूर्वकालीन इतिहासाचा अभ्यास आपल्या अभ्युदयास आधारभूत ठरतो.

पुराणकालीन घडणावळ

प्राचीन व अतिहप्राचीन भाताचा इतिहास राजांच्या जीवनापुरता मर्यादित असला तरी त्या इतिवृत्ताच्या परिसरातून सुसंगत वृत्तांत एकत्रित कुन व त्यातील विचारांची संगती साधून त्या काळाच्या परिस्थितीचे व घडत असलेलया सामाजिक परिवर्तनाचे चित्र तयार करता येते. भारतीय पुराणातील इतिवृत्ताचा सबंध प्राचीन राजांच्या स्थितीशी निकटवतीर असला ती मानवी धडपडीची प्रेरण, त्याच्या सुखदुःखांच्या कलपना व ऐहि जीवनाची अवस्था यांचाही अभ्यास करण्यास पाचीन पुराण ग्रंथ उपयोगी पडू शकतात. शंतता, सुव्यवस्था सुरक्षितपणा न्याय आणि स्वकीय-परकीय, दैव-आकर्षित इत्यादी आघातांचे व अपघातांचे निवारण, अशा प्रकारच्या मूल गजा भगविणे सामाजिक जीवनाला आवश्यक असते. पुराणकाळात ही सर्व आर्थिक-राजकीय-सामाजिक-मानवी जबाबदारी पार पाडणरी एकत्र संस्था होती. ती संस्था जाच्या अधिकातच काम करीत होती. त्यामुळे पुराणातील बहुतेक सर्व वृत्तात राजाधिष्ठित असला तरी त्यात सामाजिक जीवनाच्या इतर अंगोपांगाचेही दर्शन होणे शकय आहे. म्हणून तसा अभ्यास केल्यास तो उपयुक्त ठरतो.

त्या प्रथमावरथेत लोकशाहीची कल्पनासुधा राजाधिष्ठितच होती. आपल्या गरजेनुसार लोकांनी पहिला राजा निवडला ही घटना मानवी इतिहासात दीपसतंभासारखी ठळक असून महत्त्वाची आहे. ज्यांनी केवळ राजमूलक इतिहास वाचला त्यांना लोकाशाही परकीय, कौतुकाची व अपूर्वाईची वाटते. युरोपीय प्राचीन राजांचा अवतार लोकांच्या निवडीतून झालेला नाही. इतकेच नव्हे तर ते लोकांच्या जीवनाशी समरस होत नवहते. कित्येक तर स्वतःला ईश्वर किंवा ईश्वरी अथवा दैवी अंश मानीत असत. लोकानुवर्ती किंवा लोकासमान व लोकासाठी नसलेल्या त्या राजापूसन शासनसंख्या मुक्त कण्याचा इतिहास ब्रांतीकारी व उद्दीपक वाटल्यास नवल नव्हे. आणि याच वळणातून ज्यांनी सर्वच शासनसंस्थिकडे पाहिले त्याच इतिहासकारांनी स्वत्व वसरून परकक्यांचे गोडवे गायिले आहेत ! आणि त्यांनीच भारतीय इतिहासाला युरोपीय इतिहास कारांच्या वळणावर नेले. हा काहीसा भारताच्या इतिहासाचा परकीय अवतारच होय. या विधानातील उद्दिदेश मार्यादित असला ती ती एक प्रत्यसक्ष घडलेली भारताच्या दुर्देवाची घटना आहे. मात्र डॉ. केतकरांची विचारसरणी अपवाद असून ती भारतीय जीवनाला जवळची आहे. भारीय जीवन समजून घेण्याचा त्यांनी प्रांजल प्रयत्न केला आहे.

महाभारतातील दृष्टिकोण

भारतातील सर्वच प्राचीन वृत्तकार व इतिहासकार इतिहासपर दृष्टीने अभ्यास करण्यास अपात्रच होते अस म्हणण्यास सबल आधर नाही. थोड्यांना तरी योग्य दृष्टी अवश्य लाभलेली होती. नाही तर-

इतिहास - प्रदीपेन मोहावरणघातिना ।
लोकगर्भगृहं कृत्सनं यथावत् संप्रकाशितम् ॥

-महाभरत, आदिपर्व १/८७.

या विधानातील दृष्टिकोण जन्मालाच आला नसता. मनातील भ्रम नष्ट करण्यास आणि जगातील सर्व घटना जशाच्या तशा स्पष्टपणे दाखविण्यास इहिस एखादद्या प्रखर दिव्याप्रमाणे उपयोगी पडतो हे पूर्व भारतीयांना नीटपणे माहीत होते. म्हणून त्यांनी इतिहासाच्या अभ्यासाला इत सर्व अभ्यासामध्ये रेष्ट मानले होते (शांतिपर्व, २-३६) , इतिहासाच्या अभ्यासाने बुध्दीमध्ये एक प्रकारची निष्ठा तयार होते (आदिपर्व, ६२/१७) आणि बुध्दीचा प्रकर्ष होतो (आदि, २/३९) असा त्यांचा विश्वास होता. अर्थ, काम, धर्म व मोक्ष या चारही पुरषार्थासंबंधी जवनाचा परामर्श घेण्याइतके इतिहासाचे क्षेत्र विशाल आहे (आदिपर्व, २ /३८३ व ६२/२३) अशी त्यांची श्रद्धा होती. यावरुन त्यांना इतिहासदृष्टी नव्हती असे तनणे धाष्टर्याचेच होय !

ही इतिहासदृष्टी त्यांनी परकीयांपासून घेतली असे म्हणणे देखील तर्कसंगत नाही. भरताचा व युरोपाचा परस्पर संबंध जेव्हा आलेला नवहता त्यावेळीही त्यांनी इतिहासाचा विचार केलेला होता. इतिहासाचा अभ्यास व त्याच्या स्वरूपाचे विविरण अया क्षेत्रात ती प्राचीन भरतीयांना स्वतःची अशी एक दृष्टी लाभली होती. ड. असनपूर्व तिसऱ्या-चवथ्या शतकातील कौटिलीय अर्थषास्त्रातही इतिहासाच्या अभ्यासाचे महत्त्व व कार्य दोन्हीचीही नोंद व्यवस्थित केलेली आढळते.

तेथे राजानेही नित्याचा एक क्रम म्हणून रोज इतिहासाचा अभ्यास करावा. इतिहासाशिवाय राजाचा अभ्यास पूर्ण होत नाही असा स्पष्ट उल्लेख आहे. तसेच महाभरतामध्ये पुष्कळ ठिकाण- हे ऋषिजन हो, हा संशय माझ्या द्रदयात शलयाप्रमाणे रुतून बसला आहे. तो इतिहासकभूतनाने काढून टाका एवढीच माझी सर्वात मोठी अपेक्षा आहे. अशा अथारचा उल्लख ठिक-ठिकाणी सापडतो. आणि खरोखरच महाभारतातील- विशेषतः शांतिपर्वातील सर्वच उपदेशाची पूतर्जी इतिहासाच्या दृष्टान्तानेच केलेली आढळते.

कौटिल्यकालीन व्यापकता

कौटिल्याने इतिहास हा शब्दही मोठ्या व्यापक अथारने वापरला आहे. त्यांच्या दृष्टीने इतिहासाच्या परिसीमा अधिक विशाल होत्या. त्यांचा इतिहास लढायांपुरता मर्यादित नवहता. आपलयाकडे सांस्कृतिक इतिहासाला किंवा इतिहासाच्या सांस्कृतिक स्वरूपाला महत्त्व येण्यास केळ्हा सुरवात झाली हे सर्वांना शज्ञातच आहे. म्हणजे इतिहासविषयक शास्त्रीय दृष्टिकोण कोणाचा अधिक प्रगत होता हे यावरुन स्पष्ट दिसते. कौटिल्याच्या पूर्वीच्या काळीही इतिहासाच्या सीमा कमीत कमी पुराण, इतिवृत्त, आख्यायिका, उदाहरण, नीति-विचार व अर्थशास्त्र इतक्या विश्शाल क्षेत्रातील मानवी व्यवहाराचे दर्शन घडविण्यास समर्थ होत्या. शिवाय अर्थशास्त्र हा प्रांतही किती विशल आहे हे येथे सांगण्याची अधिक गरज नसावी. यामध्ये समाज जीवनातील महत्त्वाच्या सर्व अंगापांगांचा विचार केलेला आहे.

कौटिल्यकालीन व्यापकता

कौटिल्याने इतिहास हा शब्दही मोठ्या व्यापक अर्थाने वापरला आहे. त्यांच्या दृष्टीने इतिहासाच्या परिसीमा अधिक विशाल होत्या. त्यांचा इतिहास लढायांपुरता मर्यादित नवहता. आपल्याकडे सांस्कृतिक इतिहासाला किंवा इतिहासाच्या सांस्कृतिक स्वरूपाला महत्त्व येण्यास केळ्हा सुरवात झाली हे सर्वांना ज्ञातच आहे. म्हणजे इतिहासविषयक शास्त्रीय दृष्टिकाण कोणाचा अधिक प्रगत होता हे यावरुन स्पष्ट दिसते. कौटिल्याच्या पूर्वीच्या काळीही इतिहासाच्या सीमा कमीत कमी पुराण, इतिवृत्त, आख्यायिका, उदाहरण, नीति-विचार व अर्थशास्त्र इतक्या विश्शाल

क्षत्रातील मानवी व्यवहाराचे दर्शन घडविण्यास समर्थ होत्या. शिवाय अर्थशस्त्र हा प्रांतही किती विशाल आहे हे येथे सांगण्याची आधिक गज नसावी. यामध्य समाज जीवनातील महत्त्वाच्या सवर्ध अंगोपांगांचा चिर केलेला आहे.

याकोबीच्या दृष्टिकोणाचा पंरामर्ष

पुराण म्हणजे केवळ दंतकथा अशीच व्याख्या याकोबीना मानय असली तरी ती अकगदी तशीच सर्वमान्य होणार नाही. पुराणातील प्रमुख पाच विषयांमध्ये इन्तकथा पुष्कळ असलया तरी त्यात इतिहास मुळीच नाही अस कदापि म्हणता यणार नाही. वस्तुस्थिती अगदी तशीच असती तर सहस्रावधी वर्षातील शेकडो पुराणसंग्रहांमध्ये थोडी देखील सुसंगती आढळली नसती ! त्यातील अंधरध्दामय दंतकथा वगळता इतिहासाच्या अभ्यासाला उपयुक्त अशी कच्ची साममग्री देखील भरपूर आहे. म्हणूनच धत्याचा उपयोग चांगल्सय प्रसिद्ध इतिहासतांनीही केलेला आहे. आणि असा इतिहास सर्वमान्य झालेला आहे.

फॉर्बस, कर्नल टॉड इत्यादी इतिहासकांनी प्राचीन जैन ग्रंथांचे साहाय्य घेऊन त्यातून ऐतिहासिक माहिती स्वीकारली आहे. कारण जैन पुराणांचे स्वरूप निश्चितपणे आधि अनुकूल आहे. ती अधकाधिक सुसंगत आहेत. क्वचित् प्रसंगी विविधता आढळली तरी कोठेही विसंगती आहे असे मात्र आढळत नाही. एखाद्या वृतान्ताचा किंवा घटनेचा मूलस्त्रेत अगम्य किंवा अज्ञात असल्यामुळे त्याच्या बाबतीत केलेल्या तर्कामध्ये एकच मतप्रवाह तयार होणे जवळ जवळ अशक्य असते. असा प्रकार पूर्वीच होता असे नसून तो आजही अनुभवास येतो. एखदी ऐतिहासिक व्यक्ती एका पक्षाला ईश्वरी अवतार वाटत असली तरी दुसऱ्या पक्षाला तीच व्यक्ती अगदी सैतानासारखी वाटते. आणि त्याच्या विरोधी श्रद्धा पुण्यमय वाटते. म्हणून काही घ्यांना केवळ दंतकथांचा संग्रह मानता येणार नाही. डॉ. आल्सडोर्फ, डॉ. ब्रुहन (Dr. Klaus Bruhn) यांच्यासारखे भारतीय विद्येत प्रवीण असणारे प्रसिद्ध जर्मन विद्वान्, चोवीस जैन तीर्थकरांच्या जीवनानुसयारी असलेल्याजैन पुराणांना तर जागतिक इतिहास ग्रंथ (Universal History) म्हणून मान्यता देतात. तेवहा प्राचीन भरताचा अभ्यासकरताना जैन पुराण ग्रंथ वगळून मुळीच

चालणार नाही. त्याशिवाय त्या प्रकारच्या अभ्यासाची पूर्वीच होत नाही. खरे तर हिंदू पुराण-ग्रंथांनाही त्यांच्या निर्माणकाळी बन्याच प्रमाणात इतिहासाचे स्वरूप असावे. परंतु कालांतराने त्यांच्या आपल्या हेतूसाठी उपयोग करणाऱ्या धर्मप्रचारकांनी, लोकांवर प्रभाव पाडण्यासाठी त्यात नवनवे नवलपूर्ण बदल केले. त्यामुळे त्यातील इतिहासतत्त्व दूषित झाले असावे, अशी शक्यता संभवनीय ओ. काहीही असो या दूषणांचा संपर्क जैन पुराणांना तितकासा घडू शकला नाही एवढे खरे. महणूनच त्यांना विश्व-इतिहास म्हणतात त सार्थ आहे.

प्राचीन इतिहास-श्रधा

युधिष्ठिराच्या समस्येत्ची पूर्ती करण्यासाठी महाभरतात उदाहरणरूपाने निरनिराळ्या संदर्भात नल, रामचंद्र, सत्यवान इत्यादी राजांचा जीवनवृत्तान्त निरनिराळ्या ऋषीच्या मुखातून वदविलेला आहे. त्यावरु इतिहासामुळे योग्य मार्गदर्शन होऊ शकते. निदान मनात धैर्य व समाधन निर्माण होऊ शकेल, ओढवलेले संकट सहन करण्यास एखादा प्रकाश-किरण मनाला चेतना देईल. अशी प्राचीन काळीही श्रधा होती हे सधिद होते. त्यांची इतिहास विषयक कल्पना पुस्ट नव्हीती एवढे नक्की. खन्या दुःखचा परिहार करण्यास खरी उदाहणेच समर्थ असतात. म्हणून युधिष्ठिरादिक पांडवाना आणि इतरांनाही पूर्व ऋषीनी पूर्वीचा जो वृत्तानत सांगितला तो कपोल-किल्पित आहे असे मानण्यास कोणतेच कारण दिसत नाही. त्या फार फार प्राचीन इतिवृत्ताच्या परिसरात नंतरच्या काळी सामान्य बुद्धीच्या मानवांनी काही भर घालण्याची पद्धत प्रचलित झाली असावी. त्यामुळे पुढील संग्रहामध्ये तशा अप्रमाण थंचा अंतर्भाव मोठ्या प्रमाणात होत गेला असावा एवढेच !

प्राचीन भाषंचा अभ्यास

जगात प्राचीन इतिहास प्रकाशत आणावयाचा झाल्यास अतयंत प्राचीन भाषांचा अभ्यास करण क्रमप्राप्त आहे. अशा प्राचीन भाषा भरतात कमी नाही. भारतामध्ये प्राचीन इतिहासाची पुष्कळ साधने शिल्लक आहेत. संस्कृत, अर्धमागधी इत्यादी अनेक समकालीन भाषाच नवहेत तर

वदपूर्वकालीन आर्ष भाषेही कोणत्या ना केणत्या स्वरूपात उपलब्ध होत आहेत. त्यांच्या अभ्यासाला अद्याप सुरवातही झालेली नाही. आपली प्रगती फक्त अशोकांच्या धम्मलिपीच्या चारसहा प्रकारापर्यंत सरसावलेली आहे. त्यापूर्वीचा अभ्यास नगण्य आहे. आणि त्यांनतरच्याही काळीतील निरनिराळ्या प्रशस्ती व लेखखंड आपल्या इतिहासाचे स्वरूप स्पष्ट करण्यास उपयोगी असून देखील त्यांचा व्हावा तितका अभ्यास हात नाही. अशी लेख-सामग्री कदाचित् आजच्या इतिहास शस्त्राला अनुसरून याग्य त्या स्वरूपात उपलब्ध होत नसेल ! पण ती अपेक्षाही योग्य नव्हे !! परंतु त्यामुळे त्यातील तथ्यांची किंमत कमी होत नही. आणि याच दृष्टीने वेदादिक ग्रंथही इतिहासयोग्य नसतील म्हणून त्यामध्ये इतिहासाच्या अभ्यासाला योग्य अशी सामग्रीच मिळत नाही, अस ठासून सांगण इतिहासद्वारा ही ठरेल. अशा प्रकारचा दृष्टिकोण आत्मघातकीच होय.

अशा संहितांचा उपयाग पूर्वकाळी धर्मिक कार्यायासाठीच होत होता. शिवाय ग्रंथांतर्गत विविध प्रशस्ती व पूर्वी च्या भाटांना व मागधांना मुखोदगत असलेल्या उद्गीतांचा, जयधाषांचा व काव्यांचा उपयोग राजांची प्रशंसा करण्यासाठीच झालेला असला तरी ते आज पुष्कळ प्रमाणात सुरक्षित असल्याने अभ्यासासाठी त्यांचा उपयोग करण्यास कोणताच प्रत्यवाय नसावा. मनोरंजनात्मक तथा ललित साहित्याचा आणि इतिहास-सामग्रीचा विघ्न असतो असे नाही. वाण असते ती संशोधकांची व अभ्यासकांची त्या पूर्वकालीन राजांच्या पराक्रमातून राजकीय घटनांचा व त्यांच्या दानप्राप्तीतून लोक-कलयाणकारी व्यवहाराचा व हेतूंचा बोध स्पष्टपणे होतो. हा इतिहासच नवहे काय ? रंजकतेला व नवलाईला तत्कालीन पद्धतीप्रमाणे प्राधान्य दिल्यामुळे ऐतिहासिक तयि आणि सत्य घटनांचे स्वरूप अतिरिक्त प्रमाणात मांडल्याने कल्पनांचा प्रपंच वाढतो व इतिहास दुरावतो. ही गाष्ठ खरी असली तरी ते लेखक व गायक त्या प्रकारच्या साधनांचा उपयोग करणार व त्यांचे ऐतिहासिक महत्त्व ओळखणार इतिहासतज्ज्ञ नवहते आणि त्यांचा उद्देश्यही तसा नवहता, ही स्थिती लक्षत घेऊन त्या साधनांचे शास्त्रीय दृष्टीने विश्लेषण आजच्या इतिहासकारांनी केल्यास त्यातील शुद्ध व सत्य घटनांचा अर्थ शोधतायेणे कठीण नाही.

अनैतिहासिकत्वाचा प्रादुर्भाव

आजच्या खन्या इतिहासकारांनीही प्रशंसा पूर्णपण वगळलेली आहे असे दिसत नाही. जेवहा लेखक प्रशंसाशील बनतो तेवहा विधानामध्य अतिशयोक्तीचा दोष निर्माण होतच असता. म्हणून इतिहासातही विराध व काही प्रमाणात असत्य तथा असलयासत्य अवतरतेच. परिणमी दोन ऐतिहासिक विधाने परस्पर विरोधी आढळतात. असा विरोध वा आभास तथा अवभास पूणपणे टाळण आजपर्यंत कुणालहीही जमलेले नही. म्हणून आजचा सुशिक्षित इतिहासकार दखील आपल्या विधनामध्य वादातील किंवा सर्वगत तथा सर्वकश असत नाही. मानसंभवनेसाठी इतिहास मुद्दामही विररीत करण्यात येतो. काही भाग लपविण्यासाठी नेमकी त्यारिघ्द असलेली असत्य घटना पुढे मांडण्यात येते. याचा स्पष्ट अर्थ असा की पूर्व घटना सतय असते आणि तिला ऐतिहासिक महत्त्व असते. तथापि विरोधी पक्षला किंवा कधी कधी स्पक्षियांनाही ती कयशकारी वाटत नाही. म्हणूनच त्या घटनचा विपर्यास करण्यात येत असतो. याचाच अर्थ विरोधी किंवा पर्यायी इतिहासकारच खरा असतो वा त्याच्या वृत्तानताला ऐतिहासिक महत्त्व असते ! म्हणून पक्षाभिमान व स्वाभिनिवेश साडून घटनांचे विश्लेषण करावे लागते. त्यातील खोटपणची व लपंडावाची कारणे शोधली असता खन्या संशोधकास खरा इतिहास आपाआप सामोरा येतो. म्हणून प्राचीन ग्रंथांचा चिकित्सक अभ्यास आवश्यक आहे.

हंस-क्षीर न्याय

अशा प्रकारचा ऐतिहास गांधळ आणि सत्य घटनांचा परिहार केवळ आपल्याच प्राचीन गंथात झालेला आढळतो असे नवहे. हा मानवी स्वभाव सर्वत्र सारखाच कार्यकारी राहत असल्यामुळे पाश्चात्य इतिहासातहि अशा गोष्टी आएळून येतातच. प्रख्यात ग्रीक इतिहासकार हिरोडोटस याच्या इतिहास-ग्रंथीत एकीव कथ, लोकरंजनाचा ललित भग, खुषामत इत्यादी इतिहासाला मारक विधन नाहीत असे काण म्हणजेल ? इ. सनपूर्व पाचव्या शतकात इराणवर ग्रीसने जो विजय मिळविला त्याचा इतिहास त्याने लिहिला हे खरे. पण त्याही पूर्वीच्या काळाचा इतिहास वा वृत्तानत दनतकथारूपाने त्याला जसा उपलब्ध झाला तसाच त्याने लिहून काढला. त्याची छाननी केली नही. ता स्वतःच म्हणतो - My duty is to report all that is said, but I am not obliged to believe it all alike.

तेव्हा पूर्ववृत्तांतातील खेटपणची कारण शोधली तर संशोधकास खन्या इतिहासाचे दार उद्घेद दिसते ! या डॉ. केळकरांच्या विधनानुसार पुराण ग्रंथतून देखील खरा इतिहास शोधून काढता येतो हे खर आहे. म्हणून प्राचीन गंथाकडे अगदी त्याज्य बुध्दीनेच पाहण्याचे कारण नाही. समतोल भवना स्वकिारली तर प्राचीन वा प्राचीनतम लोखातूनही अधिक सुसंगत असा इतिहास शोधता येतो. सर्व संबंधित घटनांची माहिती संग्रहीत व संकलित करून त्यातील व.त्तानताचे मूलयमापन केलयान लुप्त इतिहास स्पष्ट होतो. आजची स्थिती ही कालच्या स्थितीचा परिपाक असल्यामुळे कालची स्थिती समजावी असे वाटणे ही मानवाची सहजप्रवृत्ती आहे. पण कालच्या अनेक घटनावृत्तांवरून योगय दिशा सापडण्यासाठी त्यांची समतोल छाननी आवश्कय असते. छाननी करीत असताना त्या गंथाचा दृष्टिकोणतही समजावून घेणे क्रमप्रापत ठरते. त्यातील ज्या धटितांमध्ये इतिहासाचा उद्देश स्पष्ट ठढळतो तो भाग साधनसामग्री म्हणून स्वीकरण्यास हरकत नसते. कारण अतिप्राचीन ग्रथ पूर्णतया इतिहासस्वरूपी नाहीत. त्यांमध्ये मानवी झाटनासमवेत दैवी व कल्पित घटनांचाही समावेश झालेला असणे सहज शक्य असते. कारण तो कालाचा गुणधर्म आहे.

त्याशिवाय त्यात स्वधर्माभिमान व स्वधर्माचाराचा आविष्कार व पुरस्कारही असतो. यावरु एवढेच दिसते की त्या काळी विषयवा वा विशिष्ट पद्धतीला अनुसरून ग्रंथरचना हात नव्हती. त्यांचे स्वरूप संहिताकार किंवा केवळ संकलनात्मक हाते. ज्ञात शी सर्व पूर्वपरंपरा पुढे चालू ठवणे एवढाच त्यांचा उद्देश असावा. म्हणून शस्त्रीय स्वरूपाचे इतिहास-गंथ निर्माण झाले नसतील किंवा त्यांचे प्रमाण कमी असेल, अथवा वृत्तानताच्या नोंदणीमध्ये आजच्यासारखा कालानुक्रम आणि शास्त्रशुद्धंद, तर्कसंगत असा दृष्टिकोण त्यांना लाभलेला नसेल ! कदाचित तत्कालीन वाचकाची ती करजही नसेल !! पण एवढ्यावरून त्यामध्ये इतिहास-सामग्री अजिबात नाही असे म्हणणे धाष्टर्याचे ठरेल. त्या विशाल समुहातून योगय ग्रंथ निवङ्गून त्यामध्ये विखुरलेली उपयुक्त सामग्री शाधाणाऱ्यांची मात्र वाण पडेल इतका मोठा पसारा उपलब्ध आहे.

हिंदू पुराणांचा तर स्पष्ट दावा आहे की- १) मानवी जगाची उत्पत्ती, २) उत्पत्तीमधील पुनरुत्थाने, ३) निरनिराळे वंश, ४) युगपरिवर्तन आणि ५(निरनिराळ्या वंशातील थोर पुरुषांची कामगिरी, कर्तव्यारी, त्यांच्या जीवनातील महत्त्वाच्या घटना इत्यादीसंबंधी माहिती लिहिणे हाच त्यांचा उद्देश होता. म्हणजे त्यामध्ये आजचा शास्त्रीय दृष्टिकोण नसला तरीही तेथे इतिहासाला पोषक व आवश्यक तथा उपयुक्त साधन-सामग्रीनचा संग्रह आहेच. मात्र आज तो संशोधला पाहिजे.

जैन साहित्यातील ऐतिहासिकता

जैन आगम व पुराण ग्रंथ अर्धमागधी, संस्कृत, प्राकृत आणि अपभ्रंश अशा सर्व प्राचीन भाषांमध्ये उपलब्ध असून ते जास्त प्रमाणात लोक-जीवनानुवतीर आहेत. म्हणूनच इतिहासाला अधिक जवळचे ठरतात. तर्कविसंगती नाही. मानवी घटनांवर दैवी अरोप नाहीत. आणि सर्वव्यापी व सर्वज्ञ देवतांचा मानवी जनमावरतार व तदनुषंगिक अमिनवी कथा व चरित्र, त्याचप्रमाणे इतर इद्भुत घटनाही नाहीत. निरनिराळ्या पुराणसंग्रहात एकाच घटनेबाबतीत मतभेद नाहीत. हजारो वर्षांच्या कालांतरामध्ये टिकून राहिलेली निरनिराळ्या प्रांतातील व भषातील शेकडो लेखकांमधील सुसंगती वाखाणणसारखी आहे. अंधश्रद्धादिक अनेक प्रकारचे मुक्त व स्वच्छंद आरोप जैन पुराणांच्या संदर्भात करता येत नाहीत आणि केले तरी ते टिकत नाहीत ! त्यातील विषयही वरील पाच विषयक्षेत्रांपक्षा आधिक विशाल असून तो मानवी जीवनाला व मानीव हेतूनां अनुसरून सुसंवादी आहे.

एतेषा चरितं ब्रूमः शलाकापुंस्त्वशलिनाम् ।

महात्मनां कीर्तनं हि श्रेयोनिःश्रेयसास्पदम् ॥

- त्रिष्टुप्ति ...चरितम्, १/१/२९

धर्मोऽत्र मुक्तिपदमत्र कवित्वमत्र तीर्थेशिनां चरित्रमत्र महापुराणे !

- उत्तरपुराण, प्रशस्तिः ३८.

मिथ्यावादान्धःकारस्थितिमपघटयद्वाडमयूखप्रतानैः ।

-महापुराण, १/२१०.

लोकसंस्थानमत्रादौ राजवंशोद्भवस्ततः ।
हरिवंशावतारोऽतो वसुदेवविचेष्टितम् ॥ ७१ ॥
चरितं नेमिनाथस्य द्वारवत्या निवेशनम् ।
युद्धवर्णनिर्वाणे पुराणेऽष्टौ शुभा इमे ॥ ७२ ॥

-हिरवंशपुराण, सर्ग १.

समाजातील सर्व श्रेष्ठ राजोचे चरित्र सांगणे, लौकिक-कल्याण आणि आत्मकल्याण यांचे विवरण करणे, सर्व तीर्थकारांचे चरित्र विशद करताना कल्याणदायी मार्गाचे विवेचन करणे, दुःखापासून सुटका होण्याचा मार्ग स्पष्ट करणे, शब्द-शास्त्राच्या मदतीने अज्ञानरुपी अंधःकाराचा नाश करणे, जगताची अवस्था, रावंशाची उत्पत्ती, हरिवंशासारख्या मोठमोठया वंशातील श्रेष्ठ पुरुषांची कर्तवगारी, वसुदेवांसारख्यांचा महान लोकप्रवास, लोकव्यवहारातील सर्व क्षेत्रांमध्ये प्रमुख असणाऱ्या नेमिनाथांसारख्या श्रेष्ठांचे चरित्रवर्णन, द्वारका इत्यादी महानगरीचे उदयास्त, युद्धप्रसंगाचे विश्लेषण आणि त्यांचा शेवटी झालेला परिणाम इत्यादी मानवी जीवनातील सर्व अंगोपांगाचे यथातथ्य दर्शन घडविणे हा जैन पुराण-साहित्याचा उद्देश असतो, त्यातील विषय सर्व श्रेत्रांतील विशाल प्रश्नांना स्पर्श करतात. थोडक्यात (१) लोकविभाग (२) शलाका पुरुषांचे वर्णन (३) ज्ञानाच्या सर्व साधनांचे वर्णन-विवेचन, (४) संगीतादी सर्व मनोरंजनाचे मार्ग, (५) जीवनावश्यक तत्त्वांचे निरुपण, (६) शुभाशुभ आचारज्यवहाराचे मार्गदर्शन, (७) सभ इ संमेलन - परिषदांचा इतिहास, (८) विहार - प्रवास, (९) ज्ञान मिळविण्याच्या मार्गाचा उद्गम आणि विकास व (१०) जीवनमार्गातील विशिष्ट सांस्कृतिक परंपरा अशा विविध विषयांचे निरुपण करणे असा विशाल सांस्कृतिक विषय जैन पुराणमध्ये हाताळलेला असतो. तेव्हा असे विवेचन मानवी जीवनव्यवहाराला मार्गदर्शन करण्यास उपयोगी नाही असे कसे म्हणता येईल ?

दोष-संभवना आणि प्रांजल्पणा

एखाद्या विशिष्ट राष्ट्रीय घटनेचा मूळ आधार शोधण्यासाठी किंवा त्या संदर्भातील अनेक वृत्तान्तांमध्यमातून एकाची निवड करण्यासाठी घडलेल्या सर्व घटनांची माहिती संगतवा मांडावी लागते. विसंगती वगळून सुसंगतीकडे वळण घ्यावे लागते. अशा वेळी स्वतःच्या व्यक्तिगत श्रद्धा दूर साररव्या लागलया तरी उपलब्ध होणरी सुसंगती आळता येत नाही. हे जयाला जितके साधते तितका तो लेखक इतिहासाला प्रामाणिक ठरतो. अंधश्रद्धा उाशी बाळगलयाने मात्र पर्यायी मते खेटी ठरिवण्याची किंवा अनुल्लखन त्यांना शह देण्याची भवना दृढावते. अशा कलपनात्मक व्यवहारातून एका इतिहाससम कालपनिक ग्रंथाची निर्मिचवी होते. असा प्रकार हिंदू पुराणातून बहुतेक सर्वत्र आढळतो. त्यामुळे भारतीयांनी पूर्वकाळी इतिहासाच्या अभ्यासासंबंधी अनास्ति दाखविली अशा अप्रकारच्या अरोपामध्ये पुष्कळ रपमाणात तथ्य आहे असे म्हणावे लागते. अशा आरोपापासून दूर राहण्यासाठी उपलब्धस होणन्या सर्वच पुराण ग्रंथांचा अभ्यास करताना निरनिराळी परंपरा व विविध प्रवाह यामूळन मूलस्त्रांत ताडून पाहावा लागातो हे खरे असले तरी भारतातील सर्वच प्राचीन साहितय सर्वथैव टाकाऊ ठरविण्यात अर्थ नाही. साहितयावर त्या त्या युगाचा प्रभव पडत असतोच. भारतातीलच नव्हे त बाहेरचाही प्राचीन मानव अशा अनैतिहासिक प्रभावाने संभ्रानत झालेला आढळतो. मानवाची उत्पत्ती आदमपासून किंवा त्या परंपरेतून झाली आहे या इतिहासबाब्या श्रद्धेच्या आचेखाली ग्रीक, अरब, मुसलमान इत्यादी सर्वच लोक पास्त झालेले होते. तेव्हा असा क्रूर दोषारोप फक्त भारतीयावरच लादता येणार नाही.

म्हणून पुराणातील सुसंगत तथ्य शेधून ते शास्त्रीय पध्दतीने व साधार पुराव्याने मांडण हेही आजच्या इतिहासकाराचे कर्तव्य आहे. असे संशोधन इतिहास-लेखनाचेच एक अंग आहे. रुचलेलया कल्पना व घडलेल्या घटना एकाच तोलाने माजता येणार नाहीत. विश्लेषणात्मक दृष्टिकोणातून त्यांची पारख न केल्यामुळे इतिहास दूषित होतो. काही अभिविवेशयुक्त कल्पितांमुळे नेतिकतेचे पोषण होत असले तीर तयामुळे बिउद्धिवादी विश्लेषणाची प्रवृत्ती कमी होते आणि इतिहासाची किंमत मात्र घसरते. यासाठीच इतिहासाच्या अभ्यासामध्ये स्वतःच्या नेतिक

श्रद्धा बबू नयेत. म्हणूजे घटितांचा परखून घेतलेला अर्थ इतिहासाला पोषक ठरतो. या दृष्टीने पुराणग्रंथातून व इतरआगमातून उपलब्ध होणरी व सुसंगत इरतणारी घटिते यांचा इतिहासाची उपकारक सामग्री म्हणून स्वीकार करण्यास प्रतयवाय उरत नाही. त्यातून निर्माण झालेला इतिहास मानवी जीवनाला पोषक इतो. आपल्या दशाच्या नांवाच्या वृत्तान्तातील खरेपणा शोधण्यासाठी हाच प्रमाणिक दृष्टिकोण राबविला आहे.

राष्ट्रीय जीवनातील चार तथ्ये

राष्ट्राच्या कालक्रमावर ऐतिहासिक भवनांचा प्रभव पडतच असतो. त्यातून त्या राष्ट्राचे नीतिशास्त्र जन्मते. नीतिशास्त्रामुळे राजकीय व्यवहाराला मार्गदर्शन लाभते आणि त्याचा विकास हातो. महणून इतिहास जपणे हे प्रत्येक संस्कृतिकाराचे ब्रीद ठरते. ज्याला इतिहास नाही किंवा इतिहास घडविता येत नाही तयाचे राष्ट्रीय जीवन ल्रगडे पडत आणि प्रसंगी तोही संपून जातो. कालप्रवाहात टिकत नाही. त्याला राष्ट्रीयत्व व व्यक्तित्व उरत नाही. अर्थशास्त्र या ग्रंथतील विष्यायांचा परामर्श घेतला तर हे विधन सहज समजण्यासारखे आहे. एखाद्या समाजावर किंवा अष्ट्रावरपरकीय सत्तेचे आक्रमण होण्याच्या अगादरच अदृश्यपणे विपरीत व विषपूर्ण इतिहासाचे आणि मनाभंग व मनोमालिन्याचे आक्रमण यशस्वी झालेले असते. त्यामुळेचपचक्रच्या टाचेखाली भरऱ्यून जाण्याचा व नामष्टीचा प्रसंग ओढवतो. केवळ प्रासंगिक संग्राम-सामर्थ्यामुळे नव्हे ! कारण संस्कृतिसंपन्न मानवाच्या जीवनात मांगलयाची ज्योत त्याच्या अंगभूत गुणांच्या ओजावच तेवत असते. एखाद्या प्रसंगी इंधनासारख्या बाह्य सामग्रीच्या योगाने प्रखर बनलेलया दिवटीने त्या ओजावर आकस्मिकपणे संग्रामविजय मिळविला ती तेवढ्याने मौलिक ओज मंदावत नाही. कोणतेही बाह्य इंधन आंतरिक ओजाचा पराभव करून शकत नाही. उलट काही काळाने इंधन जळून जळून संपते. त्याबरोबर स्वतः पराभवच जळून जातो. आणि ओज मात्र सदैव तेजाळत राहते. म्हणून सबतल संस्कृतीच्या आणि जिवंत भावनेच राष्ट्रावर राक्षीस आघात झाला ती कालांतराने त्याचा परिहार करण्याची पात्रता शिल्लक राहतेच. यासाठीच इतिहास जपणे हे अष्ट्रीयत्वाचे प्रतीक इते. इतिहास जिवंत असला त संस्कृती प्रगत होते आणि प्रतिष्ठा लाभते.

विखरुन राहिलेल्या लोकांमध्ये एकी निमारण करण्याचे प्रयत्न इतिहासाच्या संस्कारामुळे सफल होतात. हे यहुदी लोकांनी पुनः एकदा सिध्द केले आहे. सामान्यतः अल्पसंख यजनता नेहमी विखुरलेलीच असते. पण भारतात तर धर्म, भाषा, संस्कृती आणि भैगोलिकि स्थिती इत्यादिकामुळेही विस्कलित मनःस्थिती निर्माण झालेली आहे. भौतिक अर्थाने दूस्थ असूनही राष्ट्रीय व सांस्कृतिक भावनेने स्वस्थ आणि समीपस्थ ठूऱ्ह इच्छिणाऱ्यासाठी वील दृष्टिकोण फारच महत्त्वाचा ठरतो. प्रदेश किंवा निवासस्थान वेगळे असूनही एकता आणि एकीचे बळ निमारण कावयाचे असेल त अनपायकारी जीवनमूलयावरील श्रधा व सहयोगात्मक सांस्कृतिक भवना सदैव जिवंत राहण्यासाठी ओजाची गरज असते. ओजाला ग्लानी आली असतातना पुनः प्रेरित होण्यासाठी स्वतःच्या पारंपरिक इतिहासाचे ज्ञान यथार्थतेने अभ्यासण्याची गज असते. म्हणून चारही तथ्ये पूरक आहेत. त्या सर्वांचा योग्य संपर्क साधला तर राष्ट्रीय जीवनाचा धागा वळलेल्या दोखंडाप्रमाणे बळकट होतो.

सत्यावर सत्तेची कुरघोडी

युध्द, जय आणि पराजय या घटना इतिहासात लक्षवेधी ठरतात. जितांची सत्ता नष्ट होते. विजयाला प्रतिष्ठा लाभते. जय कोणत्याही प्रकाराने लाभला तरी तो सत्यावर प्रभुत्व गाजवितो आणि पराजिताना हीन लेखतो. दण्डसत्तेच्या जोरावर विजयी पक्ष जेवहा दुसरी बाजू नष्ट कतो तेवहा तो काही प्रमाणत सत्याला व न्यायाला बंदिसत कुन टाकीत असतो. अशा प्रसंगी चांगला इतिहासकाही नडतोच. अशा वेळी तोड काढणे कठीण असते. जेत्हा सत्यालाही वंचित व्हाव लागते तेव्हा त्याबद्दल केवळ कव वाटते ! युधामुळे एखाद्या राष्ट्राचा पाडाव होतो. या घटनेवर इतिहासकाराचे मत काय असते ते विष्णुपुराणात एके ठिकाणी पृथ्वीच्या मुखातून खलीप्रमाणे व्यक्तविले आहे-

दृष्ट्वा ममत्वात् धृतचित्तमेकम् ।
विहाय मां मृत्युवशं ब्रजन्तम् ॥
तस्यानुयस्तस्य कथं मम त्वम् ।

हृद्यास्पदं मत्प्रभवं करोति ॥
 पृथ्वी ममैषाऽशु परित्यज्यैनाम् ।
 वदन्ति ये दूतमुखैः स्वशत्रून् ॥
 नाधिपास्तेषु ममातिहासः ।
 पुनश्च मूढेषु दयाऽभ्युपैति ॥

- विष्णुपुराण, अंश. ४, अ. २४, श्लोक १२८ ते १३६

ही पृथ्वी माझी माझी म्हणून मजवर आपली मालकी गाजविणारा राजा मृत्युपंथाला लागलला पाहून तयाच्या पाठोपाठ येणारे जे पुनर्घः माझ्यावर मालकी गाजवितात. आणि ही पृथ्वी माझी आहे, तू ताबडतोब हिचा त्याग कुन निधून जा. असे शत्रूना आपल्या दूताकवी बजावतात. तेवहा अशा राजांचे मला प्रथम हसू येते. पण ते सर्वच मूर्ख आहेत असे कळताच तयांची केवळ दया येते !

या पाश्वभूमीवर पुराणात मागे सांगितलेलया विविध क्षेत्रातील घटना जशा समजल्या त्या केवळ तशाच नोंदण्याचे कार्य झाले. त्यांची छाननी नाही, कालक्रमही नाही आणि षासत्रीय दृष्टिकोण तर नाहीच नाही. त्यांना त्यावेळी तशी आवश्यकताही वाटली नसावी. त्यांचा मुख्य आविष्कार मानवी जीवनक्रमाचे नैतिक आदर्श निमारण करणे, नीतिशास्त्राच नियम बांधून दणे अशा स्वरूपाच्या क्षेत्रांमध्ये झाला आहे. मात्र विदित असलेल्या माहितीची नोंद करणे व ती जतन करणे या स्वरूपात त्यांची ऐतिहासिक भावना स्पष्ट दिसते. त्यात राजसतेची व राजकीय संस्थांची मीमांसा कमी आढळते. करण सामान्य लोकांना त्यावेळी त्याची महिती समजली नव्हती म्हणून गजही भासली नाही. भूमीवरील अधिसत्ता ही शूशंची असते. त्यासाठी शूंशूरांमध्ये लढत होत आली आहे. कोणाचा तरी जय किंवा पराजय ठलेलाच असतो. त्यात मन घालण्याचे प्राकृत जनतेला कारणच नव्हते फक्त सत्तेवर आलेल्या समाजाला की भरला की संपले !! अशी सामान्य स्थिती आढळली ती सर्वच जुने साहित्य उपेक्षणीय ठरत नाही. काही ग्रंथ निश्चितच इतिहासाला उपकारी ठरण्यास समर्थ आहेत ही गोष्ट वरील विवेचनावरन स्पष्ट हाते.

मार्गदर्शक तथ्य

शिवाय प्राचीन ग्रंथत अंतभूत केलेला कालखंडही फारच विशाल आहे. कालचक्राची गती अप्रतिहत चालू आहे. जेव्हा पुढील वृत्तानंत महत्त्वाचे ठरतात तेव्हा मागील इतिवृत्त छाढून कमी करावा लागतो. कालांताने तो इतका की कावा लागतो की त्यातील घटनावर्णनाला स्थानच उरत नाही. तेव्हा त्या घटना वगळून सदृश वाटनाचक्रमधील जे तथ्य विधानुपाने उरते तेच तत्त्व म्हणून ग्राह्य ठरते. अशा तथ्यामुळे जीवनातील व्यवहाराला ध्येयानुसारी मार्गदर्शन घडते. म्हणून त्या जीवनतत्त्वांना, त्या मानवी तथ्यांना मात्र फाटा देता येत नाही. अशी मार्गदर्शक तथ्ये जतन करण्याचा प्रयत्न मात्र प्राचीन ग्रंथामधून प्रांजहपण झालेला दिसतो. इतिहासाच्या दृष्टिकोणातून देखील ही आस्था कमी महत्त्वाची मानता येत नाही. कारण पुढील जीवनाचा उत्कर्ष व अपकर्ष अशा तथ्यावरच अवलंबून असतात. ज्ञानासाठी पूर्व घटनाचक्रपेक्षा तयातील उपादेय तत्त्वच आवश्यक असते. त्याच तथ्यावरुल संस्कृतीची नवी दिशा समजते. नव्या युगातील नवा मार्ग लवक सापडतो. सनातन मार्ग व आपत्कालीन मार्ग ओळखण्याचे सामर्थ्य येते. जीवन-विषयक तथ्ये चिरंतन नसतता. There is no absolute truth is the real truth.

जीवनातील तथ्ये देश-काल-परिस्थितीला अनुसरुनही बदलतात. पण हा बदल म्हणजे नेमके काय हे कळणे आवश्यक असते. ते जाणण्याचे सामर्थ्य अशा विविध घटनाचक्रमधून मंगिन कुन काढलेल्या कल्याणकारी तथ्यावरच अवलंबून असते. नेहमी जय हेत असतो तो सामर्थ्याचा. पण तया सामर्थ्याला सतयाचा आधार हवा असतो. म्हणून सत्याचाच जय होतो असे म्हणृत्ये जाते. म्हणजेच सत्य आणि सामर्थ्य यांची ताटातूट झाली असताना संभ्रनती ही ठरतलेलीच असते. अशी भ्रांती नष्ट करण्यासाठी भिन्न संस्कृतीतील संघर्षाचा परामर्ष घेणे, पर्मिंथनाने त्यातील तथ्याचा शोध घेणे आणि स्वतः जी जीवनावश्यक तथ्ये, पूर्वानुभवाचा निकष वापरून, संग्रहित केली असतील त्यांच्याशी त्या शोधित तथ्यांचा मेळ कितपत बसतो हे पाहणे अशा विविध प्रयत्नातून पूर्वेतिहास दृष्टिपथत आणता येतो. पूर्व सौनी त्या त्या काळी जीवनमूलयांचा तत्त्व म्ल्याने अंगीकार केला होता. त्यालाच मुकाट्याने कवटाळणे आजच्या इतिहासकाराला शाभणारे

नाही. कारण काळाच्या प्रवाहाबोबर जीवनमूलयेही बदलत राहतात आणि त्याच आघने ती जुनी तत्वेही बदलतात. म्हणून अशा गृहीत तत्वापेक्षा त्या त्या काळाच्या घटनाचक्रमधून ऐहिक दृष्टीने परिशीलन करून त्यातून जे समाजधारणला हितक असे तयि निघेल तेच स्वीकारणे वस्तुस्थितीला अनुसुन असते आणि तेच अनुपही ठरते.